

Πάνω στη βάση των κύριων θέσεων της νέας τους κοσμοθεωρίας οι Μάρξ και Έγκελς ολοκληρώνουν την κριτική των αντιλήψεων του νεογεγκελιανού Μπρούνο Μπάουερ, που την είχαν αρχίσει στην «Αγία Οικογένεια». Αποκαλύπτουν τη μικροαστική αντιδραστική φύση των φιλοσοφικών, οικονομικών και κοινωνιολογικών απόψεων του νεογεγκελιανού Μάξ Στίρνερ, ενός από τους πρώτους ιδεολόγους του αναρχισμού. Έπικρίνοντας τους Μπάουερ και Στίρνερ, οι Μάρξ και Έγκελς υποβάλλουν σε κριτική την όλη φιλοσοφία των νεογεγκελιανών, καθώς και τη φιλοσοφία του Χέγκελ και την ιδεαλιστική φιλοσοφία γενικά.

Η αντιδραστική φύση των μικροαστικών απόψεων των Γερμανών αληθινών σοσιαλιστών, που προπαγάνδιζαν ιδέες ταξικής ειρήνης σε φιλισταϊκή συναισθηματική μορφή κηρύσσοντας την «καθολική αγάπη των ανθρώπων», ξεσκεπάζεται στη «Γερμανική Ίδεολογία» και στο δοκίμιο του Φρειδερίκου Έγκελς «Οι αληθινοί σοσιαλιστές». Αυτό το είδος προπαγάνδας ήταν εξαιρετικά βλαβερό και επικίνδυνο στην προεπαναστατική Γερμανία, όπου ο αγώνας των λαϊκών δημοκρατικών δυνάμεων εναντίον του απολυταρχισμού και των φεουδαρχικών σχέσεων γινόταν έντονο και όπου, επιπρόσθετα, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη γινόταν όλο και σαφέστερος. Οι Μάρξ και Έγκελς επικρίνουν επίσης τον εθνικισμό των αληθινών σοσιαλιστών και την αλαζονεία τους απέναντι στα άλλα έθνη.

Μόνο το κεφάλαιο IV του δεύτερου τόμου της «Γερμανικής Ίδεολογίας» δημοσιεύτηκε ενώ ζούσαν οι Μάρξ και Έγκελς. Μετά το θάνατο του Έγκελς το χειρόγραφο της «Γερμανικής Ίδεολογίας» έπεσε στα χέρια των όππορτουνιστών ήγετων του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, που δε βιάζονταν να το διαθέσουν στο κοινό. Ολόκληρο το έργο με τη μορφή που έφθασε σε μας δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από το Ίνστιτούτο Μαρξισμού Λενινισμού της Κ.Ε. του Κ.Κ.Σ.Ε. στα γερμανικά το 1932 και στα ρούσικα το 1933.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ - ΛΕΝΙΝΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ Κ.Κ.Σ.Ε.

KARL MARX

ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΩΨΕΡΜΠΑΧ

1. AD FEUERBACH

I

Το κύριο ελάττωμα κάθε υλισμού μέχρι τώρα (μαζί και του Φώυερμπαχ) είναι ότι το έξωτερικό αντικείμενο, ή πραγματικότητα, το αίσθητο συλλαμβάνονται μονάχα με τη μορφή του Αντικειμένου ή της ενόρασης, και όχι σαν αίσθητη ανθρώπινη δραστηριότητα, σαν πρακτική, όχι υποκειμενικά. Να γιατί η ενεργητική πλευρά έχει αναπτυχτεί από τον ιδεαλισμό, σε αντίθεση προς τον υλισμό, — αλλά μονάχα αφηρημένα, γιατί ο ιδεαλισμός δε γνωρίζει, φυσικά, την πραγματική, αίσθητη δραστηριότητα, σαν τέτοια. Ο Φώυερμπαχ θέλει αντικείμενα αίσθητά, που να διακρίνονται πραγματικά από τα αντικείμενα της σκέψης, αλλά δεν εξετάζει την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα σαν αντικειμενική δραστηριότητα. Γι' αυτό στην «Ούσια του χριστιανισμού» θεωρεί σαν αυθεντικά ανθρώπινη μονάχα τη θεωρητική δραστηριότητα, ενώ η πρακτική συλλαμβάνεται και προσδιορίζεται απ' αυτόν μονάχα στη βρώμικη Ιουδαϊκή της εκδήλωση. Γι' αυτό δεν καταλαβαίνει τη σημασία της «επαναστατικής», της «πρακτικά κριτικής» δραστηριότητας.

II

Το ζήτημα αν μπορεί να αποδοθεί στην ανθρώπινη σκέψη μια αντικειμενική αλήθεια, δεν είναι ζήτημα θεωρητικό, αλλά ζήτημα πρακτικό. Στην πράξη πρέπει να αποδείχτει ο άνθρωπος την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και τη δύναμη, τη μη υπερβατικότητα της σκέψης του. Η συζήτηση για την πραγματικότητα ή τη μη πραγματικό-

τητα μιᾶς σκέψης, πού είναι απομονωμένη από την πρακτική, είναι ένα καθαρά σ χ ο λ α σ τ ι κ ὸ ζήτημα.

III

Ἡ ὑλιστική θεωρία, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι προϊόντα τῶν περιστάσεων καὶ τῆς παιδείας, καὶ ὅτι ἐπομένως οἱ ἀλλαγμένοι ἄνθρωποι εἶναι προϊόντα ἄλλων περιστάσεων καὶ διαφορετικῆς παιδείας,¹ ξεχνάει ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνοι πού ἀλλάζουν τίς περιστάσεις καὶ ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ἔχει κι αὐτὸς ἀνάγκη νὰ παιδαγωγηθεῖ. Γι' αὐτὸ τείνει ἀναπόφευκτα νὰ διαιρέσει τὴν κοινωνία σὲ δύο μέρη πού τὸ ἓνα τους θρῖσκεται πάνω ἀπὸ τὴν κοινωνία (Λ.χ. στὸν Ρόμπερτ Όουεν)².

Ἡ σύμπτωση τῆς ἀλλαγῆς τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος ἢ αὐτοαλλαγῆς μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ καὶ νὰ κατανοηθεῖ ὀρθολογικὰ μονάχα σὰν ἐ π α ν α σ τ α τ ι κ ῆ πρακτικῆ.

IV

Ὁ Φώυερμπαχ ξεκινάει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θρησκεία κάνει τὸν ἄνθρωπο ξένο πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, ὅτι ὁ κόσμος χωρίζεται σ' ἓναν κόσμο θρησκευτικὸ πού τὸν ἔχει ὁ ἄνθρωπος στὶς παραστάσεις του³ καὶ ἓναν κόσμο κοσμικὸ⁴. Ἡ δουλειά του συνίσταται στὸ νὰ ἀναλύσει τὸ θρησκευτικὸ κόσμο στὴν κοσμικὴ του βάση. Δὲ βλέπει πῶς κι ὅταν ὀλοκληρώσει αὐτὴ τὴν ἐργασία, δὲ θὰ ἔχει ἀκόμα κάνει τὸ βασικὸ⁵. Τὸ γεγονὸς, δηλαδὴ, ὅτι ἡ κοσμικὴ βάση ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της καὶ σταθεροποιεῖται στὰ σύμνεφα, ἀποτελώντας ἔτσι ἓνα αὐτόνομο βασίλειο, μπορεῖ ἀκριβῶς νὰ ἐξηγηθεῖ μονάχα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διάσπαση καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἀντίφαση αὐτῆς τῆς κοσμικῆς βάσης. Πρέπει λοιπὸν νὰ καταλάβουμε πρῶτα ἀπ' ὅλα αὐτὴ τὴν τελευταία στὴν ἀντίφασή της⁶ γιὰ νὰ τὴν ἐπαναστατικοποιήσουμε ὕστερα πρακτικὰ ἐξαλείφοντας τὴν ἀντίφαση. Ἀπὸ τὴ σι-

1. Τὸ χειρόγραφο τοῦ Μάρξ λέει ἐδῶ ἀπλῶς: ἡ ὑλιστικὴ θεωρία τῆς ἀλλαγῆς τῶν περιστάσεων καὶ τῆς παιδείας ξεχνάει...». Ὁ Ἔγκελς ἔχει διευκρινίσει τὴ σκέψη.

2. Ἡ φράση στὴν παρένθεση προστέθηκε ἀπὸ τὸν Ἔγκελς.

3. Ἡ δεικνύση προστέθηκε ἀπὸ τὸν Ἔγκελς.

4. Ὁ Ἔγκελς λέει «πραγματικὸ».

5. Ἡ φράση προστέθηκε ἀπὸ τὸν Ἔγκελς.

6. Τὸ κείμενο τοῦ Μάρξ βάζει τίς δύο αὐτὲς ἐνέργειες στὸ ἴδιο πλάνο.

γιμὴ λοιπὸν πού ἔχουμε ἀνακαλύψει, λόγου χάρη, ὅτι ἡ γήινη οἰκογένεια εἶναι τὸ μυστικὸ τῆς οὐράνιας οἰκογένειας, θὰ πρέπει ἀπὸ κει καὶ ὕστερα νὰ κάνουμε τὴ θεωρητικὴ κριτικὴ ἀκριβῶς τῆς πρώτης καὶ θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀνατρέψουμε πρακτικὰ.¹

V

Ὁ Φώυερμπαχ, πού δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ τὴν ἀ φ η ρ η μ ἔ ν η σ κ ἔ ψ η, ἐπικαλεῖται τὴν α ἰ σ θ η τ ῆ ἀ ν τ ἰ λ η ψ η. Ἀλλὰ δὲν ἐξετάζει τὸν αἰσθητὸ κόσμο σὰν π ρ α κ τ ι κ ῆ ἀνθρώπινα-αἰσθητὴ δραστηριότητα.

VI

Ὁ Φώυερμπαχ διαλύει τὴ θρησκευτικὴ οὐσία σὲ ἀ ν θ ρ ῶ π ι ν η οὐσία. Ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη οὐσία δὲν εἶναι μιὰ ἀφαίρεση πού ἐνυπάρχει μέσα στὸ ἀπομονωμένο ἄτομο. Στὴν πραγματικότητά της, εἶναι τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Ὁ Φώυερμπαχ, πού δὲν καταπιάνεται μὲ τὴν κριτικὴ αὐτῆς τῆς πραγματικῆς οὐσίας, εἶναι συνεπῶς ἀναγκασμένος:

1. Νὰ κάνει ἀφαίρεση τῆς πορείας τῆς ἱστορίας καὶ νὰ κάνει τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα ἓνα πράγμα ἀναλλοίωτο, πού ὑπάρχει ἀπὸ μόνο του, ὑποθέτοντας ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἀνθρώπινο ἄτομο ἀφηρημένο, ἀ π ο μ ο ν ω μ ἔ ν ο.

2. Νὰ ἐξετάζει, συνεπῶς, τὸ ἀνθρώπινο² ὄν ἀποκλειστικὰ σὰ «γένος», σὰν ἐσωτερικὴ βουβὴ γενικότητα, πού συνδέει μὲ καθαρὰ φ υ σ ι κ ὸ τρόπο τὰ πολυάριθμα ἄτομα.

VII

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Φώυερμπαχ δὲ βλέπει ὅτι τὸ «θρησκευτικὸ πνεῦμα» εἶναι τὸ ἴδιο ἓνα κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ π ρ ο ἶ ὄ ν καὶ ὅτι τὸ ἀφηρημένο ἄτομο πού ἀναλύει ἀνήκει στὴν πραγματικότητα³ σὲ μιὰ καθορισμένη κοινωνικὴ μορφή.

1. Ὁ Μάρξ γράφει: «θὰ πρέπει νὰ ἐξαφανίσουμε τὴν πρώτη στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας καὶ τῆς πρακτικῆς».

2. Τὸ ἐπίθετο τὸ ἔχει προσθέσει ὁ Ἔγκελς.

3. Ὁ Ἔγκελς ἔχει προσθέσει τίς λέξεις «στὴν πραγματικότητα».

VIII

Κάθε κοινωνική ζωή είναι ουσιαστικά πρακτική. Όλα τα μυστήρια που εκτρέπουν τη θεωρία προς το μυστικισμό βρίσκουν την ορθολογική τους λύση στην ανθρώπινη πρακτική και στην κατανόηση αυτής της πρακτικής.

IX

Το ανώτερο αποτέλεσμα που πετυχαίνει ο ένορατικός υλισμός, δηλαδή ο υλισμός που δεν κατανοεί τη δραστηριότητα των αισθήσεων σαν πρακτική δραστηριότητα, είναι η αντίληψη των απομονωμένων ατόμων και της ιδιωτικής κοινωνίας.²

X

Η άποψη του παλιού υλισμού είναι η «ιδιωτική» κοινωνία. Η άποψη του καινούργιου υλισμού είναι η ανθρώπινη κοινωνία, η η κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα.³

XI

Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς εξηγήσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους,⁴ αυτό που έχει σημασία είναι να τον αλλάξουμε.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ — ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ ΕΓΚΕΛΣ

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

**ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΙΟ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΩΝ ΕΚΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΗΣ
ΦΩΨΕΡΜΠΑΧ, ΜΠ. ΜΠΑΟΥΕΡ ΚΑΙ ΣΤΙΡΝΕΡ
ΚΑΙ ΤΟΥ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ
ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΠΡΟΦΗΤΩΝ ΤΟΥ**

1. Ο Έγκελς λέει απλώς «η κοινωνική ζωή».

2. Ο Έγκελς γράφει: «η αντίληψη των απομονωμένων ατόμων στην «ιδιωτική κοινωνία».*

* Με τις λέξεις «ιδιωτική κοινωνία» μεταφράσαμε τον όρο «B'U'RGERLICHE GESELLSCHAFT (γαλλικά: SOCIETE CIVILE).

3. Ο Έγκελς εδώ έχει υπογραμμίσει το «άνθρώπινη» και έβαλε σε εισαγωγικά το «ιδιωτική».

4. Ο Έγκελς είχε εδώ προσθέσει το «άλλα».

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

**ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΙΟ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΩΝ ΕΚΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΗΣ
ΦΩ·Υ·ΕΡΜΠΑΧ, ΜΠ. ΜΠΑΟΥΕΡ ΚΑΙ ΣΤΙΡΝΕΡ**

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Μέχρι τώρα, οί άνθρωποι κατασκεύαζαν διαρκώς στα μυαλά τους σφαλερές αντιλήψεις για τόν έαυτό τους, για τὸ τί είναι και τὸ τί πρέπει νά είναι. Ἔχουν ρυθμίσει τίς σχέσεις τους σύμφωνα με τίς ιδέες τους για τὸ Θεό, για τὸ φυσιολογικό άνθρωπο, κτλ. Αὐτὰ τὰ γεννήματα τοῦ μυαλοῦ τους ἔχουν γίνει οί κυριαρχοί τους. Αὐτοί, οί δημιουργοί, ἔχουν σκύψει τὸ κεφάλι μπροστά στις δημιουργίες τους. Ἄς τοὺς ἐλευθερώσουμε ἀπὸ τίς χίμαιρες, τίς ιδέες, τὰ δόγματα, ὄντα φανταστικά πού κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τους οί ἄνθρωποι φθίνουν. Ἄς ἐξεγερθοῦμε ἐναντίον τῆς κυριαρχίας τῶν σκέψεων. Ἄς διδάξουμε τοὺς ἀνθρώπους, λέει ὁ ἕνας, νά αντικαταστήσουν αὐτὲς τίς φαντασίες με σκέψεις πού νά ἀντιστοιχοῦν στὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἄς πάρουμε κριτική στάση ἀπέναντί τους, λέει ὁ δεύτερος. Ἄς τίς ξεριζώσουμε ἀπὸ τὰ κεφάλια τους, λέει ὁ τρίτος και — ἡ ὑπάρχουσα πραγματικότητα θά καταρρεύσει.

Αὐτὲς οί ἀπλοϊκές και παιδιάστικες φαντασίες ἀποτελοῦν τὸν πυρήνα τῆς σύγχρονης νεο-γεγκελιανῆς φιλοσοφίας, πού ὄχι μόνο γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὸ γερμανικὸ κοινὸ με φόβο και σεβασμὸ, ἀλλὰ και ἀναγγέλλονται ἀπὸ τοὺς φιλοσοφικοὺς ἤρωές μας με τὴν ἱερόπρεπη συνείδηση τῆς κατακλυστικῆς τους ἐπικινδυνότητας και τῆς ἐγκληματικῆς τους ἀσπλαχνίας. Ὁ πρῶτος τόμος αὐτῆς τῆς ἐκδοσης ἔχει σκοπὸ νά ἀποκαλύψει αὐτὰ τὰ πρόβατα, πού περνᾶνε τὸν ἑαυτό τους και τὰ περνᾶνε και οί ἄλλοι για λύκους, νά δείξει πὼς τὸ θέλασμά τους μιμεῖται ἀπλῶς με φιλοσοφική μορφή τίς ἀντιλήψεις τῆς γερμανικῆς μεσαιας τάξης, πὼς οί φαναρονισμοί αὐτῶν τῶν φιλοσοφικῶν σχολιαστῶν καθρεφτίζουν ἀπλῶς τὴν ἀθλιότητα τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν στὴ Γερμανία. Ἔχει σὰ σκοπὸ του νά γελοιοποιήσει αὐτὸ τὸ φιλοσοφικὸ ἀγῶνα με τίς σκιές τῆς πραγματικότητας πού εἶναι τόσο ἐλκυστικὸς στὸ ὄνειροπαρμένὸ και γεμάτο συγχύσεις γερμανικὸ ἔθνος.

Κάποτε ἕνα παλληκάρι εἶχε τὴν ιδέα, ὅτι οί ἄνθρωποι πνίγονταν στὸ νερὸ μονάχα ἐπειδὴ κατέχονταν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς βαρύτητας. Ἄν θά ξεριζώναν αὐτὴ τὴν ιδέα ἀπὸ τὰ κεφάλια τους, λόγου χάριν, λέγοντας ὅτι εἶναι μιὰ δεισιδαιμονία, μιὰ θρησκευτικὴ ἀντίληψη, θά ἦσαν ἔξωχα ἀσφαλισμένοι ἀπὸ ὁποιοδήποτε κίνδυνο νά πνιγοῦν. Ὁλόκλη-

ρη τῆ ζωῆ του ἀγωνίστηκε ἐναντίον αὐτῆς τῆς ψευδαίσθησης τῆς βαρύτητας, πού γιὰ τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματά της ὄλεσε οἱ στατιστικὲς τοῦ ἔφεραν καινούργιες καὶ ποικίλες ἀποδείξεις. Αὐτὸ τὸ παλληκάρι ἦταν ὁ τύπος τῶν καινούργιων ἐπαναστατικῶν φιλοσόφων στὴ Γερμανία.*

* (Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα εἶναι διαγραμμένο μέσα στὸ χειρόγραφο): Δὲν ὑπάρχουν εἰδικὲς διαφορὲς πού νὰ ξεχωρίζουν τὸ γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Καὶ ἡ τελευταία ἐπίσης βλέπει τὸν κόσμον κυριαρχούμενον ἀπὸ ἰδέες, βλέπει τίς ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις σὰν καθοριστικὲς ἀρχές, καὶ ὅτι ὀρισμένες ἀπόψεις ἀποτελοῦν τὸ μυστήριον τοῦ ὕλικου κόσμου τὸ προσεῖτο στοὺς φιλόσοφους.

Ὁ Χέγκελ ὀλοκλήρωσε τὸ θετικὸ ἰδεαλισμὸ. Μεταμόρφωσε ὅλο τὸν ὕλικὸ κόσμον σ' ἓναν κόσμον ἰδεῶν καὶ ὅλη τὴν ἱστορία σὲ μιὰ ἱστορία ἰδεῶν. Δὲν ἀρκοῦνταν νὰ καταγράψει τὰ ἰδεατὰ ἀντικείμενα, ἐπιζητοῦσε ἀκόμα νὰ περιγράψει τὴν πράξη τῆς δημιουργίας.

Ἐυνημένοι ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς φαντασίας τους, οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι διαμαρτύρονται ἐναντίον τοῦ κόσμου τῆς σκέψης, στὸν ὁποῖο [...] τὴν ἀντίληψη τοῦ πραγματικοῦ, ὕλικου [...].

Ὅλοι οἱ Γερμανοὶ φιλοσοφικοὶ κριτικοὶ βεβαιώνουν ὅτι οἱ πραγματικοὶ ἄνθρωποι κυριαρχοῦνται ὡς τώρα καὶ καθορίζονται ἀπὸ ἰδέες, εἰκόνες καὶ ἔννοιες καὶ ὅτι ὁ πραγματικὸς κόσμος εἶναι ἓνα προϊόν τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν. Αὐτὸ συνέβαινε ὡς τὰ τώρα, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἀλλάξει. Διαφέρουν ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον στὸν τρόπο πού σκοπεύουν νὰ ἀπελευθερώσουν τὴν ἄνθρωπότητα, πού κατὰ τὴ γνώμη τους στενάζει κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἔμμονων ἰδεῶν της. Διαφέρουν ἀνάμεσά τους ἀνάλογα μὲ τὸ τί ὑποστηρίζουν ὅτι εἶναι οἱ ἔμμονες ἰδέες. Συμφωνοῦνε σπὴν πίστη τους γιὰ τὴν ἡγεμονία τῶν ἰδεῶν. Συμφωνοῦνε πιστεύοντας ὅτι ἡ δρᾶση τοῦ κριτικοῦ τους λογικοῦ πρέπει νὰ φέρει τὴν καταστροφή τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων: ἄσχετο ἂν θεωροῦν τὴν ἀπομονωμένη λογικὴ τους δραστηριότητα ἀρκετὴ ἢ ἂν θέλουν νὰ κατακτήσουν τὴν παγκόσμια συνείδηση.

Ἡ πίστη ἴδι ὁ πραγματικὸς κόσμος εἶναι τὸ προϊόν τοῦ ἰδεατοῦ κόσμου, ὅτι ὁ-κόσμος τῶν ἰδεῶν [...].

Ἐχοντας χάσει τὴν πίστη τους στὸ χεγκελιανὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι διαμαρτύρονται ἐναντίον τῆς κυριαρχίας τῶν σκέψεων, ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων, πού κατὰ τὴ γνώμη τους, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὴν ψ ε υ δ α ἰ σ θ η σ η τ ο ὕ Χ ε γ κ ε λ, ὡς τὰ τώρα δημιουργοῦσαν, καθόριζαν καὶ ἐξουσίαζαν τὸν πραγματικὸν κόσμον. Καταθέτουν τὴ διαμαρτυρία τους καὶ ξεψυχοῦν [...].

Σύμφωνα μὲ τὸ χεγκελιανὸν σύστημα, ἰδέες, σκέψεις καὶ ἀντιλήψεις δημιουργοῦσαν, καθόρισαν καὶ ἐξουσίασαν τὴν πραγματικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, τὸν ὕλικὸν τους κόσμον, τίς πραγματικὲς τους σχέσεις. Οἱ ἀντάρτες μαθητὲς του παίρνουν ἀπ' αὐτὸν αὐτὸ τὸ ἀξίωμα /.../.

I

ΦΩ·Υ·ΕΡΜΠΑΧ

ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΤΗΣ ΥΛΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΨΗΣ

(Εἰσαγωγή)

Ὅπως ἀκοῦμε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς θεωρητικοὺς τῆς ἰδεολογίας, ἡ Γερμανία ἔχει γίνεи τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ θέατρο μιᾶς ἀνατροπῆς χωρὶς προηγούμενο. Ἡ ἀποσύνθεση τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας, πού ἄρχισε μὲ τὸν ΣΤΡΑΟΥΣΙ, ἐξελίχτηκε σὲ μιὰ γενικὴ ἀναταραχὴ πού μέσα της σαρώθηκαν ὄλες οἱ «δυνάμεις τοῦ παρελθόντος». Μέσα στὸ γενικὸ χάος, ἰσχυρὲς αὐτοκρατορίες ξεπήδησαν γιὰ νὰ καταρρεύσουν ἐξίσου γρήγορα, καὶ ἤρωες ἐμφανίστηκαν γιὰ μιὰ μόνο στιγμή, γιὰ νὰ τοὺς ρίξουν στὴν ἀφάνεια τολμηρότεροι καὶ ἰσχυρότεροι ἀντίπαλοι. Ἦταν μιὰ ἐπανάσταση πού πλάι της ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν παιγνιδάκι, μιὰ παγκόσμια μάχη πού πλάι της οἱ μάχες τῶν Διαδόχων² φαίνονται ἀσήμαντες. Οἱ ἀρχὲς ἐκτοπίζανε ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, ἤρωες τοῦ πνεύματος ἀνέτρεπαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον μὲ ἀνήκουστη ταχύτητα καὶ στὰ τρία τελευταῖα χρόνια, 1842-45, σαρώθηκαν στὴ Γερμανία περισσότερα ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἀπὸ ὅ, τι σ' ἄλλες ἐποχὲς μέσα σὲ τρεῖς αἰῶνες.

1. Δαυῖδ Φρειδερίκος Στράους, γερμανὸς φιλόσοφος γνωστὸς ἀπὸ τὸ ἔργο του: «Ὁ Βίος τοῦ Ἰησοῦ»!

2. Στρατηγοὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πού μετὰ τὸ θάνατό του ἄρχισαν σκληρὸ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐξουσία πού κατέληξε στὴ διάσπαση τοῦ κράτους.

Όλα αυτά υποτίθεται ότι έγιναν στην περιοχή της καθαρής σκέψης.*

Ασφαλώς έχουμε μπροστά μας ένα ενδιαφέρον γεγονός: την αποσύνθεση του απόλυτου πνεύματος.** Όταν έσθθησε ή τελευταία σπίθα της ζωής του, τα διάφορα στοιχεία αυτού του Caput Mortuum¹ άρχισαν να αποσυνθέτονται, μπήκαν σε καινούργιους συνδυασμούς και σχημάτισαν καινούργιες ουσίες. Οί βιομήχανοι της φιλοσοφίας που ως τότε ζούσαν έκμεταλλεούμενοι το απόλυτο πνεύμα, ρίχτηκαν τώρα πάνω σ' αυτούς τους καινούργιους συνδυασμούς. Καθένας τους με όλο του το ζήλο βάλθηκε να πουλάει το κομμάτι που του αναλογοῦσε. Αυτό φυσικά γέννησε το συναγωνισμό, που στην αρχή γινότανε με νηφάλιο και άστικό τρόπο. Αργότερα όταν ή γερμανική αγορά κορέστηκε, και το εμπόρευμα παρόλες τις προσπάθειες δεν έδρισκε πια άπήχηση στην παγκόσμια αγορά, ή επιχείρηση χάλασε κατά το συνηθισμένο γερμανικό τρόπο με πλαστή και νοθευμένη παραγωγή, χειροτέρευση της ποιότητας, νόθευση των πρώτων ύλων, πλαστογράφηση στις étικέτες, είκονικές άγοραπωλήσεις, παίξιμο στο χρηματιστήριο και πιστωτικό σύστημα χωρίς όποιαδήποτε πραγματική βάση. Ο συναγωνισμός κατέληξε σε σκληρή πάλη που τώρα μās την έκθειάζουν και την έρμηνεύουν σα μιá επανάσταση παγκόσμιας σημασίας, σα γεννήτορα των πιό θαυμάσιων άποτελεσμάτων και έπιτευγμάτων.

Αν θέλουμε να εκτιμήσουμε στην πραγματική της αξία αυτή τη φιλοσοφική άγυρτία, που ξυπνάει ακόμα και στα στήθη του τίμιου γερμανού άστου ένα αίσθημα έθνικης περηφάνειας, αν θέλουμε να δώσουμε μιá καθαρή ιδέα της στενοκεφαλιάς*** όλου αυτού του νεο-γεγκελιανού κινήματος και ιδιαίτερα της κωμικοτραγικής αντίθεσης ανάμεσα στις άυτάπατες αυτών των ήρώων ως προς τα έπιτεύγματά τους και στα πραγμα-

* /Απόσπασμα διαγραμμένο στο χειρόγραφο/: Ο θέβηλος έξωτερικός κόσμος δεν έμσθε, φυσικά, τίποτε, γιατί όλα αυτά τα γεγονότα που συνταράξαν τον κόσμο, έγιναν βασικά μονάχα στη διαδικασία άποσύνθεσης του απόλυτου πνεύματος.

** /Απόσπασμα διαγραμμένο στο χειρόγραφο/: Ο κριτικός, αυτός ο επιμελητής γάμων και κηδειών, δε μπορούσε φυσικά να είναι άπών, αυτός που σαν ύπόλειμμα των μεγάλων άπελευθερωτικών πολέμων,...

*** /Απόσπασμα διαγραμμένο στο χειρόγραφο/: (και του έθνικου πνεύματος).

1. Κυριολεκτικά: Πεθαμένο κεφάλι, όρος της χημείας που δηλώνει το ύπόλειμμα μιās άπόσταξης. Έδω: ύπολείμματα.

τικά τους έπιτεύγματα, πρέπει να κοιτάξουμε όλο αυτό το θέαμα από ένα έπιτικό σημείο έξω από τα σύνορα της Γερμανίας.*

* /Το παρακάτω άπόσπασμα είναι διαγραμμένο στο χειρόγραφο/: Προλογίζουμε λοιπόν την ειδική κριτική άτομικών εκπροσώπων αυτού του κινήματος με μερικές γενικές παρατηρήσεις που να ξεκαθαρίζουν τις ιδεολογικές προϋποθέσεις που είναι κοινές σε όλους τους. Αυτές οι παρατηρήσεις θα είναι άρκετές για να δείξουν την άποψη της κριτικής μας στο βαθμό που αυτό είναι άπαραίτητο για την κατανόηση και την αίτιολόγηση των άτομικών κριτικών που ακολουθούν. Αντιπαροθέτουμε αυτές τις παρατηρήσεις στον Φώτερμαχ ειδικά επειδή είναι ο μόνος που έχει τουλάχιστο κάνει κάποια πρόοδο και τα έργα του μπορούν να έξεταστούν DE BONNE FOI.1

1. Καλόπιστα. (Γαλλικά στο κείμενο).

I

ΦΩ.Υ.ΕΡΜΠΑΧ

Α. ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΓΕΝΙΚΑ,
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ

Ἡ γερμανικὴ κριτικὴ μέχρι τὶς πιὸ πρόσφατες προσπάθειές της, πο-
τὲ δὲν ἐγκατέλειπε τὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας. Χωρὶς καθόλου νὰ ἐξε-
τάζει τὶς γενικὲς φιλοσοφικὲς τῆς προϋποθέσεις, ὅλο τὸ σῶμα τῶν ἐρευ-
νῶν της ἔχει στὴν πραγματικότητά της ζεπηδήσει ἀπὸ τὸ ἕδαφος ἑνὸς ὀρισμέ-
νου φιλοσοφικοῦ συστήματος, τοῦ Χέγκελ. "Ὅχι μόνο στὶς ἀπαντήσεις
τοὺς ἀλλὰ καὶ στὶς ἴδιες τὶς ἐρωτήσεις τοὺς ὑπῆρχε μιὰ ἀπάτη. Αὐτὴ ἡ
ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Χέγκελ εἶναι ἡ αἰτία ποὺ κανένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς
σύγχρονους κριτικούς δὲν ἀποπειράθηκε ποτὲ μιὰ περιεκτικὴ κριτικὴ τοῦ
χεγκελιανοῦ συστήματος, ὅσοδήποτε κι ἂν ἰσχυρίζεται ὁ καθένας τοὺς ὅτι
ἔχει προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὸν Χέγκελ. Οἱ πολεμικὲς τοὺς ἐναντίον τοῦ
Χέγκελ καὶ τοῦ ἐνὸς ἐναντίον τοῦ ἄλλου περιορίζονται σὲ τοῦτο: καθέ-
νας τοὺς ἀπομονώνει μιὰ πλευρὰ τοῦ χεγκελιανοῦ συστήματος καὶ τὴν στρέ-
φει ἐναντίον τοῦ ὅλου συστήματος καθὼς καὶ ἐναντίον τῶν πλευρῶν ποὺ
ἔχουν ἀπομονώσει οἱ ἄλλοι. Ξεκίνησαν ἀπομονώνοντας μὴ παραποιημέ-
νες χεγκελιανὲς κατηγορίες, ὅπως «οὐσία» καὶ «αὐτοσυνείδηση», καὶ ὕ-
στερα θεθῆλωσαν αὐτὲς τὶς κατηγορίες μὲ πιὸ κοσμικὰ ὀνόματα, ὅπως τὸ
Γένος, ὁ Μοναδικός, ὁ Ἄνθρωπος, κτλ.

"Ὅλη ἡ γερμανικὴ φιλοσοφικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὸν Στράους μέχρι τὸν
Στίρνερ περιορίζεται σὲ κριτικὴ θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων.*
Οἱ κριτικοὶ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν πραγματικὴ θρησκεία καὶ τὴν κυρίως θε-

* /Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα εἶναι διαγραμμαμένο στὸ χειρόγραφο/: ... ὑπο-
στηρίζοντας ὅτι εἶναι ἡ ἀπόλυτος λυτρωτὴς τοῦ κόσμου ἀπὸ κάθε κακὸ. Τὴ θρη-
σκεία τὴ θεωροῦσαν καὶ τὴ μεταχειρίζονταν συνεχῶς ὡς τὸν πρῶτο ἐχθρό,
ὡς τὴν τελικὴ αἰτία ὅλων τῶν σχέσεων ποὺ ἀποστρέφονταν αὐτοὶ οἱ φιλόσο-
φοι.

ολογία. Τὸ τί ἐσήμαιναν στὴν πραγματικότητά θρησκευτικὴ συνείδηση
καὶ θρησκευτικὴ ἀντίληψη προσδιορίζονταν κατὰ διαφορετικὸ τρόπο κα-
θὼς προχωροῦσαν παρακάτω. Ἡ πρόσδός τους ἦταν νὰ συμπεριλαμβάνουν
τὶς θεωρούμενες κυρίαρχες μεταφυσικὲς, πολιτικὲς, νομικὲς, ἠθικὲς καὶ
ἄλλες ἀντιλήψεις στὴ σφαῖρα τῶν θρησκευτικῶν ἢ θεολογικῶν ἀντιλήψε-
ων. Καὶ παρόμοια, νὰ χαρακτηρίζουν τὴν πολιτικὴ, κοσμικὴ καὶ ἠθικὴ
συνείδηση ὡς θρησκευτικὴ ἢ θεολογικὴ, καὶ τὸν πολιτικὸ, νομικὸ, ἠθικὸ
ἄνθρωπο — τὸν «ἄνθρωπο» σὲ τελευταία ἀνάλυση — ὡς θρησκευτικὸ.
Ἡ κυριαρχία τῆς θρησκείας θεωρήθηκε ὡς δεδομένη. Βαθμιαία κάθε κυ-
ρίαρχη σχέση χαρακτηρίζονταν ὡς θρησκευτικὴ σχέση καὶ μετατρέπον-
ταν σὲ μιὰ λατρεία, λατρεία τοῦ νόμου, λατρεία τοῦ κράτους, κτλ. Παν-
τοῦ ὑπῆρχε μονάχα θέμα δογμάτων καὶ πίστεως ὡς δόγματα. Ὁ κόσμος
ἐξαγιάζονταν ὅλο καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, μέχρι ποὺ τελικὰ ὁ σεθά-
σμός μας "Ἄγιος Μάξ¹ μπόρεσε νὰ τὸν ἁγιοποιήσει en bloc κι ἔτσι νὰ
ξεμπερδέψει μαζί του μιὰ καὶ καλή.

Οἱ Παλιοὶ Χεγκελιανοὶ καταλάβαιναν τὸ κάθε τι ἀπὸ
τὴ στιγμή ποὺ ἀνάγονταν σὲ μιὰ χεγκελιανὴ λογικὴ κατηγορία. Οἱ Νέο-
Χεγκελιανοὶ ἔκαναν κριτικὴ σὲ ὅλα ἀποδίδοντας σὲ κάθε
πράγμα θεολογικὲς ἀντιλήψεις ἢ χαρακτηρίζοντας τὸ ὡς θεολογικὸ θέμα.
Οἱ Νέο-Χεγκελιανοὶ θρῖσκονται σὲ συμφωνία μὲ τοὺς Παλιούς Χεγκελια-
νοὺς ὅταν πιστεύουν στὴν κυριαρχία τῆς θρησκείας, τῶν ἐννοιῶν, μιᾶς κα-
θελικῆς ἀρχῆς στὸν κόσμον ποὺ ὑπάρχει. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ μιὰ πλευ-
ρὰ κτυπάει αὐτὴ τὴν κυριαρχία ὡς σφετερισμό, ἐνῶ ἡ ἄλλη τὴν ἐξυμνεῖ
ὡς νόμιμη.

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ οἱ Νέο-Χεγκελιανοὶ θεωροῦν τὶς ἀντιλήψεις,
τὶς σκέψεις, τὶς ιδέες, πραγματικὰ ὅλα τὰ προϊόντα τῆς συνείδησης, ποὺ
τοὺς ἀποδίδουν μιὰν ἀνεξάρτητη ὑπαρξή, ὡς πραγματικὲς ἀλυσίδες τῶν
ἀνθρώπων (ἀκριβῶς ὅπως οἱ Παλιοὶ Χεγκελιανοὶ τὰ χαρακτηρίζαν ὡς
τὰ ἀληθινὰ δεσμὰ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας) εἶναι φανερό ὅτι οἱ Νέο-
Χεγκελιανοὶ ὀφείλουν νὰ πολεμήσουν μονάχα ἐναντίον αὐτῶν τῶν ψευδαι-
σθησέων τῆς συνείδησης*. Μιὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὴ φαντασία τους, οἱ σχέ-
σεις τῶν ἀνθρώπων, ὅλες οἱ πράξεις τους, οἱ ἀλυσίδες τους καὶ οἱ περιορι-
σμοὶ τους εἶναι προϊόντα τῆς συνείδησής τους, οἱ Νέο-Χεγκελιανοὶ, συνε-
πεῖς μὲ τὸν ἑαυτὸ τους δάξουν στοὺς ἀνθρώπους τὸ ἠθικὸ αἴτημα νὰ ἀλ-

¹ Παρατσούκλι τοῦ Μάξ Στίρνερ.

* /Ἀπόσπασμα διαγραμμαμένο στὸ χειρόγραφο/: καὶ ὅτι ὁ στόχος ποὺ προσ-
ποθοῦν νὰ πετύχουν εἶναι μιὰ ἀλλαγὴ τῆς κυρίαρχης συνείδησης.

λάξουν τη σημερινή τους συνείδηση με μιὰ ἀνθρώπινη, κριτική ἢ ἐγωιστική συνείδηση, καὶ ἔτσι νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τους. Αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἀλλαγὴ συνείδησης συνοψίζεται σὲ μιὰ ἀπαίτηση ἐρμηνείας τῆς πραγματικότητας με διαφορετικὸ τρόπο, δηλαδή στὴν ἀποδοχὴ τῆς μέσο μιᾶς ἄλλης ἐρμηνείας. Οἱ Νέο-Χεγκελιανοὶ ἰδεολόγοι, παρὰ τὶς δῆθεν «κοσμοχλαστικές» τοὺς θέσεις, εἶναι οἱ πιὸ πιστοὶ συντηρητικοί. Οἱ πιὸ καινούργιοι ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν βρεῖ τὴ σωστὴ ἔκφραση γιὰ τὴ δραστηριότητά τους ὅταν δηλώνουν ὅτι ἀγωνίζονται μονάχα ἐναντίον τῶν «φ ρ ἄ σ ε ω ν». Ξεχνοῦν ὅμως ὅτι σ' αὐτὲς τὶς φράσεις αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἀντιπαρθέτουν μονάχα ἄλλες φράσεις, καὶ ὅτι με κανένα τρόπο δὲν πολεμοῦν ἐναντίον τοῦ κόσμου πού ὑπάρχει πραγματικά, ὅταν ἀπλῶς πολεμοῦν ἐναντίον τῶν φράσεων αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Τὰ μόνα ἀποτελέσματα πού αὐτὴ ἡ κριτικὴ μπόρεσε νὰ πετύχει ἦταν μερικὲς (καὶ τελείως μονόπλευρες) διασαφηνίσεις γιὰ τὸ Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες θέσεις τους εἶναι ἀπλῶς παραπέρα ὡραιοποιήσεις τοῦ ἰσχυρισμοῦ τους ὅτι μᾶς ἔδωσαν, σ' αὐτὲς τὶς ἀσήμαντες διασαφηνίσεις, ἀνακαλύψεις παγκόσμιας σημασίας. Δὲν ἔχει συμβεῖ σὲ κανέναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους νὰ ἐρευνήσει τὴ σύνδεση τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας με τὴ γερμανικὴ πραγματικότητα, τὴ σχέση τῆς κριτικῆς τους με τὸ δικό τους ὕλικό περιβάλλον.

1. Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

A.* Οἱ προϋποθέσεις ἀπὸ ὅπου ξεκινοῦμε δὲν εἶναι αὐθαίρετες, δὲν εἶναι δόγματα, ἀλλὰ πραγματικὲς προϋποθέσεις πού ἡ ἀφαίρεσή τους μπορεῖ νὰ γίνῃ μονάχα στὴ φαντασία. Εἶναι τὰ πραγματικὰ ἄτομα, ἡ δραστηριότητά τους καὶ οἱ ὕλικοι ὄροι τῆς ζωῆς τους, τόσο αὐτοὶ πού τοὺς βρῆκαν νὰ ὑπάρχουν, ὅσο καὶ ἐκεῖνοι πού τοὺς δημιούργησαν με τὴ δική

* / Ἀπόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο/:

Γνωρίζουμε μιὰ μοναδικὴ ἐπιστήμη, τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας. Μπορεῖ νὰ κοιτάξῃ κανεὶς τὴν ἱστορία ἀπὸ δυὸ πλευρὲς καὶ νὰ τὴ διαιρέσῃ στὴν ἱστορία τῆς φύσης καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων. Οἱ δυὸ πλευρὲς εἶναι ὡστόσο ἀεχώριστες. Ἡ ἱστορία τῆς φύσης καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀνθρώπων ἐξαρτιέται ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅσο ὑπάρχουν ἄνθρωποι. Ἡ ἱστορία τῆς φύσης, ἡ λεγομένη φυσικὴ ἐπιστήμη, δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ ὅλη σχεδὸν ἡ ἰδεολογία συνοψίζεται εἴτε σὲ μιὰ διαστρεβλωμένη ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς ἱστορίας εἴτε σὲ μιὰ πλήρη ἀφαίρεση ἀπ' αὐτήν. Ἡ ἴδια ἡ ἰδεολογία εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἀπὸ τὶς πλευρὲς αὐτῆς τῆς ἱστορίας.

τους δραστηριότητα. Αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις μποροῦν ἐπομένως νὰ ἐπαληθευθοῦν με καθαρὰ ἐμπειρικὸ τρόπο.

Ἡ πρώτη προϋπόθεση κάθε ἀνθρώπινης ἱστορίας εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ὑπαρξὴ τῶν ζωντανῶν ἀνθρώπων ἀτόμων.* Ἔτσι, τὸ πρῶτο γεγονός πού πρέπει νὰ προσδιοριστεῖ εἶναι ἡ σωματικὴ ὀργάνωση αὐτῶν τῶν ἀτόμων καὶ ἡ σχέση πρὸς αὐτὴ τοὺς δημιουργεῖ με τὴν ὑπόλοιπη φύση. Ἀσφαλῶς δὲ μπορούμε ἐδῶ νὰ ἀσχοληθοῦμε σὲ βάθος οὔτε με τὴν πραγματικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου οὔτε με τὶς φυσικὲς συνθήκες πού βρίσκει ἐτοιμὲς ὁ ἄνθρωπος — τὶς γεωλογικὲς, τὶς ὀρογραφικὲς, ὑδρογραφικὲς, κλιματικὲς, κ.τ.λ.** Τὸ γράψιμο τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ ξεκινάει πάντα ἀπὸ αὐτὲς τὶς φυσικὲς βάσεις καὶ τὶς ἀλλαγὲς τους στὴν πορεία τῆς ἱστορίας μέσο τῆς δράσης τῶν ἀνθρώπων.

Οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ ζῶα χάρις στὴ συνείδηση, τὴ θρησκεία καὶ ὅτι ἄλλο σὰς ἀρέσει. Ἀρχίζουν οἱ ἴδιοι νὰ διακρίνουν τὸν ἑαυτό τους ἀπὸ τὰ ζῶα εὐθὺς μόλις ἀρχίσουν νὰ παράγουν τὰ μέσα τῆς συντήρησής τους, βῆμα πού ἔχει σὰν ὄρο τοῦ τῆ σωματικῆς ὀργάνωσης. Παράγοντας τὰ μέσα τῆς ὑπαρξῆς τους οἱ ἄνθρωποι παράγουν ἑμμεσα τὴν πραγματικὴ τους ὕλικὴ ζωὴ.

Ὁ τρόπος πού οἱ ἄνθρωποι παράγουν τὰ μέσα τῆς ὑπαρξῆς τους ἐξαρτιέται πρὶν ἀπ' ὅλα ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν μέσων ὑπαρξῆς πού τὰ βρίσκουν ἐτοιμα καὶ πρέπει νὰ τὰ ἀναπαράγουν. Αὐτὸς ὁ τρόπος παραγωγῆς δὲν πρέπει ἀπλῶς νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς φυσικῆς ὑπαρξῆς τῶν ἀτόμων. Εἶναι μᾶλλον μιὰ καθορισμένη μορφή δραστηριότητας αὐτῶν τῶν ἀτόμων, ἕνας καθορισμένος τρόπος ἐκδήλωσης τῆς ζωῆς τους, ἕνας καθορισμένος τρόπος ζωῆς ἀπὸ μέρος τους. Ὁ τρόπος πού τὰ ἄτομα ἐκδηλώνουν τὴ ζωὴ τους ἀντανάκλασ αὐτὸ πού ἀκριβῶς εἶναι. Αὐτὸ πού αὐτὰ εἶναι, συμπερφεῖ ἐπομένως με τὴν παραγωγὴ τους, καὶ με τὸ τί παράγουν καὶ με τὸ πῶς τὸ παράγουν. Αὐτὸ πού εἶναι τὰ ἄτομα ἐξαρτιέται ἔτσι ἀπὸ τοὺς ὕλικούς ὄρους πού καθορίζουν τὴν παραγωγὴ τους.

* /Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα εἶναι διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο/: Ἡ πρώτη ἱστορικὴ πράξη αὐτῶν τῶν ἀτόμων πού τὰ διακρίνει ἀπὸ τὰ ζῶα εἶναι ὄχι ὅτι σκεφτόνται, ἀλλὰ ὅτι ἀρχίζουν νὰ παράγουν τὰ μέσα τῆς ὑπαρξῆς τους.

** /Τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα εἶναι διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο/: Δὲν εἶναι μονάχα ἡ ἀρχικὴ, αὐθόρμητη ὀργάνωση τῶν ἀνθρώπων, εἰδικὰ οἱ φυλετικὲς διαφορὲς, πού ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἀλλὰ ἐπίσης ἡ ὅλη παραπέρα ἐξέλιξη, ἢ ἡ ἑλλειψη ἐξέλιξης, τῶν ἀνθρώπων μέχρι τὴ σημερινὴ ἐποχὴ

Ἡ παραγωγή αὐτὴ ἐμφανίζεται μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Μὲ τὴ σειρά τῆς προϋποθέτει τὴν ἐπικοινωνία (Verkehr) τῶν ἀτόμων ἀνάμεσά τους. Ἡ μορφή αὐτῆς τῆς ἐπικοινωνίας καθορίζεται πάλι ἀπὸ τὴν παραγωγή.

**

Οἱ σχέσεις τῶν διαφόρων ἔθνων ἀνάμεσά τους ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ πόσο ἔχει τὸ καθένα τους ἀναπτύξει τὶς παραγωγικὲς τοῦ δυνάμεις, τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὴν ἐσωτερικὴ του ἐπικοινωνία. Αὐτὴ ἡ θέση, εἶναι καθολικὰ ἀναγνωρισμένη. Ἀλλὰ ὄχι μόνο ἡ σχέση ἑνὸς ἔθνους μὲ τὰ ἄλλα, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ ὅλη ἐσωτερικὴ δομὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ἔθνους ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἐξέλιξης ποῦ ἔχει φτάσει ἡ παραγωγή του καὶ ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ του ἐπικοινωνία. Τὸ πόσο ἔχουν ἀναπτυχθεῖ οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἑνὸς ἔθνους φαίνεται περισσότερο ἐκδηλὰ ἀπὸ τὸ βαθμὸ ποῦ ἔχει φτάσει ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Κάθε νέα παραγωγικὴ δύναμη, στὸ βαθμὸ ποῦ δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ ποσοτικὴ ἐπέκταση τῶν ἤδη γνωστῶν παραγωγικῶν δυνάμεων (λόγου χάρι καλλιέργεια καινούργιων ἐδαφῶν), προκαλεῖ μιὰ παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας.

Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας σ' ἓνα ἔθνος ὀδηγεῖ πρῶτα στὸ χωρισμὸ τῆς βιομηχανικῆς καὶ ἐμπορικῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐργασία, καὶ ἐπομένως στὸ χωρισμὸ πόλης καὶ χωριοῦ καὶ στὴν ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τους. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξή του ὀδηγεῖ στὸ ὄρισμὸ τῆς ἐμπορικῆς ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐργασία. Ταυτόχρονα, μὲ τὸν αταμερισμὸ τῆς ἐργασίας σ' αὐτοὺς τοὺς διάφορους κλάδους ἀναπτύσσονται ποικίλοι καταμερισμοὶ ἀνάμεσα στὰ ἄτομα ποῦ συνεργάζονται σὲ καθορισμένα εἶδη ἐργασίας. Ἡ σχετικὴ θέση αὐτῶν τῶν ξεχωριστῶν ὁμάδων ἀνάμεσά τους καθορίζεται ἀπὸ τὶς μέθοδοι ποῦ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία, τὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο (πατριαρχία, δουλεία, ἴσους, τάξεις). Αὐτοὺς τοὺς ἴδιους ὅρους μποροῦμε νὰ τοὺς δοῦμε (ὅταν τάρχει πρὸ ἀναπτυγμένη ἐπικοινωνία) στὶς σχέσεις τῶν διαφόρων ἔθνων ἀνάμεσά τους.

Τὰ διάφορα στάδια ἀνάπτυξης στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἀπολοῦν ἄλλες τόσες διαφορετικὲς μορφὲς ἰδιοκτησίας. Δηλαδή, τὸ στάδιο οὗ θρίσκειται ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καθορίζει ἐπίσης τὶς σχέσεις τῶν ἀτόμων ἀνάμεσά τους ἀναφορικὰ μὲ τὸ ὑλικό, τὸ ὄργανο καὶ τὸ οἶον τῆς ἐργασίας.

(Ἡ πρώτη μορφή ἰδιοκτησίας) εἶναι ἡ φυλετικὴ ἰδιοκτησία (Stammeigentum) 1. Ἀντιστοιχεῖ στὸ μὴ ἀναπτυγμένο στάδιο παραγωγῆς, ὅπου ἔνας λαὸς ζεῖ μὲ τὸ κυνήγι καὶ τὸ φάρμα, μὲ τὴν κτηνοτροφία ἢ, στὸ ἀνώτερο στάδιο, μὲ τὴ γεωργία. Στὴν τελευταία περίπτωση, αὐτὴ προϋποθέτει μιὰ μεγάλη ἔκταση ἀκαλλιέργητων ἐδαφῶν. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι ἀκόμα σ' αὐτὸ τὸ στάδιο πολὺ στοιχειώδης καὶ περιορίζεται σὲ μιὰ παραπέρα ἐπέκταση τοῦ φυσικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας ποῦ ὑπάρχει στὴν οἰκογένεια. Ἡ κοινωνικὴ δομὴ περιορίζεται, ἐπομένως, σὲ μιὰν ἐπέκταση τῆς οἰκογένειας: ἀρχηγοὶ τῆς πατριαρχικῆς φυλῆς, κάτω ἀπ' αὐτοὺς τὰ μέλη τῆς φυλῆς, τελικὰ οἱ δούλοι. Ἡ δουλεία, ποῦ εἶναι ἀφανῆς στὴν οἰκογένεια, ἀναπτύσσεται βαθμιαία μονάχα μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναγκῶν καὶ μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων, ἐπέκταση τὸσο τοῦ πολέμου ὅσο καὶ τῶν ἀνταλλαγῶν.

2 (Ἡ δευτέρη μορφή ἰδιοκτησίας) εἶναι ἡ ἀρχαία κοινοτικὴ καὶ κρατικὴ ἰδιοκτησία, ποῦ προέρχεται εἰδικὰ ἀπὸ τὴ συνένωση πολλῶν φυλῶν σὲ μιὰ πόλη μὲ συμφωνία ἢ μὲ κατάκτηση καὶ ποῦ ἐξακολουθεῖ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ δουλεία. Πάλι στὴν κοινωνικὴ ἰδιοκτησία θρίσκουμε ἤδη νὰ ἀναπτύσσεται κινητὴ καὶ ἀργότερα ἐπίσης καὶ ἀκίνητη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ σὰ μιὰ κατ' ἐξαιρεση μορφή ὑποταγμένη στὴν κοινοτικὴ ἰδιοκτησία. Οἱ πολῖτες ἐξουσιάζουν τοὺς ἐργαζόμενους δούλους τοὺς μονάχα μέσα στὴν κοινότητα καὶ μονάχα γι' αὐτὴ, καὶ ἐπομένως εἶναι δεμένοι μὲ τὴ μορφή τῆς κοινοτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ κοινοτικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν δραστήριων πολιτῶν σὲ σχέση μὲ τοὺς δούλους εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ποῦ τοὺς ἀναγκάζει νὰ παραμένουν σ' αὐτὴ τὴν αὐθόρμητα θγαλμένη μορφή συνένωσης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ὅλη δομὴ τῆς κοινωνίας ποῦ βασίζονταν πάνω σ' αὐτὴ τὴν κοινοτικὴ ἰδιοκτησία, καὶ μαζί μ' αὐτὴν ἡ ἐξουσία τοῦ λαοῦ, ἀποσυνθέτονται στὸ μέτρο ἀκριβῶς ποῦ ἐξελισσεται εἰδικὰ ἡ ἀκίνητη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἔχει ἤδη ἀναπτυχθεῖ περισσότερο. Βρίσκουμε πρὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς πόλης καὶ τοῦ χωριοῦ. Ἀργότερα θρίσκουμε τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὰ κράτη ἐκεῖνα ποῦ ἀντιπροσωπεύουν τὰ συμφέροντα τῶν πόλεων καὶ ἐκεῖνα ποῦ ἀντιπροσωπεύουν τὰ συμφέροντα τοῦ χωριοῦ, καὶ μέσα στὶς ἴδιες τὶς

1. Τὴν ἐποχὴ ποῦ ἔγραφε ὁ Μάρξ αὐτὲς τὶς γραμμὲς, δίνονταν μεγάλη σημασία στὴν ἐννοία τῆς φυλῆς, τῆς πατρίδας. Ὁ Λ. Μόργκαν, μὲ τὸ ἔργο του ποῦ δημοσιεύθηκε τὸ 1877 σχετικὰ μὲ τὴ μελέτη τῆς πρωτόγονης κοινωνίας, θὰ ἐκαθαρίσει τὶς ἐννοιες τοῦ gens (γένος) καὶ τῆς «πατρίδας». Ὁ Ἐγκελς θὰ χρησιμοποιήσει τὰ ἀποτελέσματα τοῦ Μόργκαν στὴν «Καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ Κράτους», 1884.

πόλεις τὸν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὴ βιομηχανία καὶ τὸ ναυτιλιακὸ ἐμπόριο. Ἡ ταξικὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ πολίτες καὶ δούλους ἀναπτύσσεται τώρα δλοκληρωτικά.*

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, βρίσκουμε ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ τὶς ἴδιες συνθῆκες ποὺ θὰ ξαναβροῦμε, ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα, στὴ σύγχρονη ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὴ συγκέντρωση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, ποὺ ἄρχισε πολὺ νωρὶς στὴ Ρώμη (ὅπως τὸ ἀποδείχνει ὁ ἀγροτικὸς νόμος τοῦ Λικίνιου¹) καὶ συνεχίστηκε πολὺ γρήγορα τὴν ἐποχὴ τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ εἰδικὰ τὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατόρων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ σὲ συνδυασμὸ μ' αὐτὸ, ὑπάρχει ὁ μετασχηματισμὸς τῆς πληθειακῆς μικρῆς ἀγροτικῆς σὲ προλεταριάτο, ποὺ ὡστόσο, χάρις στὴν ἐνδιάμεση θέση του ἀνάμεσα σὲ πολίτες μὲ ιδιοκτησία καὶ σὲ δούλους, ποτὲ δὲν πέτυχε μιὰν ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη.

Ἡ τρίτη μορφή ιδιοκτησίας εἶναι ἡ φεουδαρχικὴ ιδιοκτησία ἢ ιδιοκτησία τῶν κλειστῶν τάξεων. Ἄν ἡ ἀρχαιότητα ξεκίνησε ἀπὸ τὴν π ὀ λ η καὶ τὴ μικρὴ τῆς ἐδαφικῆς ἔκτασης, ὁ Μεσαίωνας ξεκίνησε ἀπὸ τὸ χ ω ρ ι ὀ. Αὐτὴ ἡ διαφορετικὴ ἀφετηρία καθορίζονταν ἀπὸ τὴν ἀραιότητα τοῦ πληθυσμοῦ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν σκορπισμένοι σὲ μεγάλη περιοχὴ καὶ ποὺ δὲν αὐξάνονταν χάρις στὴν ὑπαρξὴ τῶν κατακτητῶν. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρώμη, ἡ φεουδαρχικὴ ἀνάπτυξη στὸ ξεκίνημά της, ἀπλώνεται ἐπομένως σ' ἓνα πολὺ πιὸ ἐκτεταμένο ἔδαφος, ποὺ προετοιμάστηκε ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς κατακτήσεις καὶ τὴ διάδοση τῆς γεωργίας ποὺ συνδέεται ἀρχικὰ μ' αὐτές. Οἱ τελευταῖες ἑκατονταετίες τῆς κατὰπτωσης τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ κατὰκτησή της ἀπὸ τοὺς βαρβάρους κατέστρεψαν πολλὰ παραγωγικὰ δυνάμεις. Ἡ γεωργία παρακμάζει, ἡ βιομηχανία ξεπέφτει ἀπὸ ἔλλειψη ἀγορῶν, τὸ ἐμπόριο σθίνει ἢ καταργεῖται θίαια, ὁ ἀγροτικὸς καὶ ἀστικὸς πληθυσμὸς ἐλαττώνεται. Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες καὶ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς κατὰκτησης ποὺ καθορίστηκε ἀπ' αὐτές, ἡ φεουδαρχικὴ ιδιοκτησία ἀναπτύχθηκε (κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γερμανικῆς στρατιωτικῆς συγ-

* /Ἀπόσπασμα διαγραμμαμένο στὸ χειρόγραφο/: τοὺς Ρωμαίους πληθεῖους συναντᾶμε ἀρχικὰ μικροῖδιοκτῆτες γῆς, ὕστερα τὶς ἀρχὲς ἑνὸς προλεταριάτου, ποὺ ὡστόσο δὲν ἀναπτύσσεται, χάρις στὴν ἐνδιάμεση θέση του ἀνάμεσα σὲ πολίτες μὲ ιδιοκτησία καὶ σὲ δούλους.

1. Λικίνιος, γύρω στὸ 350 π.Χ.: Δῆμαρχος ποὺ μαζί μὲ τὸν Σέτιο ἐκδῶσαν τὸ 367 π.Χ. νόμος ὑπὲρ τῶν πληθείων, ποὺ καθορίζαν ἀνώτερο ὄριο γαιοκτησίας. Ἐτσι τὰ ἐδάφη ποὺ περίσσεψαν, μαζί μὲ ἐδάφη προερχόμενα ἀπὸ κατακτήσεις, μοιράστηκαν τοὺς πληθείους.

κρότησης.) Ὅπως ἡ φυλετικὴ καὶ κοινοτικὴ ιδιοκτησία, ἔτσι καὶ αὐτὴ βασίζεται πάνω σὲ μιὰ κοινότητα, ἀλλὰ ἡ ἄμεσα παραγωγικὴ τάξη, ποὺ ἀντιτίθεται σ' αὐτὴ δὲν εἶναι, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἀρχαίας κοινότητος, οἱ δούλοι, ἀλλὰ οἱ μικροὶ ἀγρότες ποὺ ἔχουν γίνει δουλοπάροικοι. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ ἀναπτυχτεῖ δλοκληρωτικά ὁ φεουδαρχισμὸς, ἐμφανίζεται ἐπίσης ὁ ἀνταγωνισμὸς πρὸς τὶς πόλεις. Ἡ ἱεραρχικὴ δομὴ τῆς γαιοκτησίας καὶ τὰ ἐνοπλά σώματα ἀπὸ ἀκόλουθους, ποὺ συνδέονται μὲ αὐτὴ, ἐπέτρεψαν στοὺς εὐγενεῖς νὰ ἐξουσιάζουν τοὺς δουλοπάροικους. Αὐτὴ ἡ φεουδαρχικὴ διάρθρωση ἦταν, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ ἀρχαία κοινοτικὴ ιδιοκτησία, μιὰ συνένωση ἐναντίον μιᾶς ὑποταγμένης παραγωγικῆς τάξης. Μόνο ποὺ ἡ μορφή τῆς συνένωσης καὶ ἡ σχέση πρὸς τοὺς ἄμεσους παραγωγοὺς ἦταν τώρα διαφορετικὲς ἐξαιτίας τῶν διαφορετικῶν ὄρων παραγωγῆς.

Σ' αὐτὸ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα γαιοκτησίας ἀντιστοιχεῖ στὶς π ὀ λ ε ι ς ἢ συντεχνιακὴ ιδιοκτησία, ἢ φεουδαρχικὴ ὀργάνωση τῶν ἐπαγγελματιῶν. Ἐδῶ ἡ ιδιοκτησία ἦταν κυρίως ἡ ἐργασία κάθε ξεχωριστοῦ ἀτόμου. Ἡ ἀνάγκη γιὰ συνένωση ἐναντίον τῶν ὀργανωμένων ληστῶν εὐγενῶν, ἢ ἀνάγκη γιὰ ἀγορὲς προστατευμένες ἀπὸ τὴν κοινότητα σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ὁ βιομήχανος ἦταν ταυτόχρονα ἔμπορος, ὁ αὐξανόμενος συναγωνισμὸς τῶν δουλοπάροικων ποὺ δραπετεύαν καὶ συσσωρεύονταν στὶς ἀναπτυσσόμενες πόλεις, ἡ φεουδαρχικὴ δομὴ ὅλης τῆς χώρας, ὅλα αὐτὰ γέννησαν τὶς σ υ ν τ ε χ ν ι ε ς. Τὸ συσσωρευμένο βαθμιαῖα μικρὸ κεφάλαιο τῶν ἀτομικῶν τεχνιτῶν καὶ ὁ σταθερὸς τους ἀριθμὸς, σ' ἔγαν αὐξανόμενον πληθυσμὸ, ἀνέπτυξε τὶς ὑποδιαίρεσεις τοῦ συντεχνίτη καὶ τοῦ μαθητευόμενου, πράγμα ποὺ δημιούργησε στὶς πόλεις μιὰν ἱεραρχία παρόμοια μ' αὐτὴ τοῦ χωριοῦ.

Ἐτσι ἡ κύρια μορφή ιδιοκτησίας κατὰ τὴ φεουδαρχικὴ ἐποχὴ ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ γαιοκτησία μαζί μὲ τὴν ἐργασία τῶν δουλοπαροίκων ποὺ ἦταν δεμένοι μ' αὐτὴ, καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἐργασία τῶν ἀτόμων μὲ μικρὸ κεφάλαιο ποὺ ἐξουσίαζε τὴν ἐργασία τῶν συντεχνιτῶν. Ἡ δομὴ καὶ τῶν δυὸ καθορίζονταν ἀπὸ τὶς περιορισμένες παραγωγικὲς σχέσεις — τὴν πρωτόγονη καὶ σὲ μικρὴ ἔκταση καλλιέργεια τῆς γῆς, καὶ τὸ βιοτεχνικὸ τύπο βιομηχανίας. Ἐπῆρχε μικρὸς καταμερισμὸς ἐργασίας ὅταν ἀνθῶσε ὁ φεουδαρχισμὸς. Κάθε χώρα εἶχε μέσα της τὴν ἀντίθεση τῆς πόλης καὶ τοῦ χωριοῦ. Ἡ διαίρεση σὲ κλειστὲς τάξεις ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ ἔντονη. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρισμὸ σὲ ἡγεμόνες, σὲ εὐγενεῖς, σὲ κληρο καὶ σὲ ἀγρότες στὸ χωριὸ, καὶ τὸ χωρισμὸ σὲ μαστόρους, συντεχνίτες καὶ μαθητευόμενους καὶ ἐπίσης γρήγορα σὲ ἓνα συρφετὸ περιστασιακῶν

ἐργατῶν στις πόλεις, κανένας σημαντικός καταμερισμός ἐργασίας δὲν παρατηρήθηκε. Στὴν ἀγροτική οἰκονομία αὐτὸς δυσκολεύονταν ἀπὸ τὴν κομματιασμένη καλλιέργεια ποὺ πλαί της γεννήθηκε ἡ μικροβιοτεχνία τῶν ἰδιῶν τῶν ἀγροτῶν. Στὴ βιοτεχνία δὲν ὑπῆρχε κανένας καταμερισμός ἐργασίας στὰ ἴδια τὰ ξεχωριστὰ ἐπαγγέλματα, καὶ πολὺ μικρὸς ἀνάμεσα σὲ αὐτά. Ὁ καταμερισμός ἀνάμεσα σὲ βιομηχανία καὶ ἐμπόριο ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ προηγούμενα στις παλιότερες πόλεις. Στις πιὸ καινούργιες ἀναπτύχτηκε μόνον ἀργότερα, ὅταν οἱ πόλεις ἦρθαν σὲ ἀμοιβαῖες σχέσεις.

Ἡ συνένωση μεγαλύτερων ἐδαφῶν σὲ φεουδαρχικά βασίλεια ἦταν μιὰ ἀνάγκη τόσο γιὰ τοὺς εὐγενεῖς γαιοκτήμονες ὅσο καὶ γιὰ τίς πόλεις. Ἡ ὀργάνωση τῆς κυρίαρχης τάξης, τῶν εὐγενῶν, εἶχε ἔτσι παντοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς ἓνα μονάρχη.

**

Τὸ γεγονός ἐπομένως εἶναι ὅτι καθορισμένα ἄτομα,* ποὺ εἶναι παραγωγικά δραστήρια κατὰ ἓναν καθορισμένο τρόπο, ἔρχονται σὲ καθορισμένες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις. Ἡ ἐμπειρική παρατήρηση** πρέπει σὲ κάθε ξεχωριστὴ περίπτωση νὰ μᾶς δείξει ἐμπειρικά, καὶ χωρὶς ὁποιαδήποτε μυθοποίηση καὶ θεωρητικολογία, τὴ σύνδεση τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς δομῆς μὲ τὴν παραγωγή. Ἡ κοινωνικὴ δομὴ καὶ τὸ κράτος ἐξελίσσονται συνεχῶς μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς ζωῆς καθορισμένων ἀτόμων, ἀλλὰ ἀτόμων ὅχι ὅπως θὰ μπορούσαν νὰ παρουσιάζονται στὴ φαντασία τους ἢ στὴ φαντασία ἄλλων ἀτόμων, ἀλλὰ ὅπως π ρ α γ μ α τ ι κ ἄ εἶναι, δηλαδή ἔτσι ὅπως ἐνεργοῦν καὶ παράγουν ὑλικά, καὶ ἐπομένως ὅπως δροῦν σὲ καθορισμένα ὑλικά ὄρια, προϋποθέσεις καὶ ὅρους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέλησή τους.***

Ἡ παραγωγή ἰδεῶν, ἀντιλήψεων, συνειδησης, συνδέεται στὴν ἀρχὴ ἅμεσα καὶ στενά μὲ τὴν ὑλικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν ὑλικὴ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἡ γλώσσα τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Ἡ ἀντίληψη, ἡ

* /Απόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο:/ μέσα σὲ καθορισμένες παραγωγικὲς σχέσεις.

** /Απόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο:/ ποὺ συνδέεται ἀπλῶς μὲ πραγματικὰ δεδομένα.

*** /Απόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο:/ Οἱ ἰδέες ποὺ διαμορφώνουν αὐτὰ τὰ ἄτομα εἶναι ἰδέες ποὺ ἀφοροῦν εἴτε τὴ σχέση τους μὲ τὴ φύση, εἴτε τίς ἀμοιβαῖες τους σχέσεις, εἴτε τὴν ἴδια τους τὴ φύση. Εἶναι φανερό ὅτι σ' ὅλες αὐτὲς τίς περιπτώσεις, αὐτὲς οἱ ἰδέες τους εἶναι ἡ συνειδητὴ ἔκφραση — πραγματικὴ ἢ ἀπατηλὴ — τῶν πραγματικῶν τους σχέσεων καὶ δραστηριοτή-

σκέψη, ἡ πνευματικὴ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων, ἐμφανίζονται σ' αὐτὸ ἀκόμα τὸ στάδιο σὰν ἄμεση ἀπόρροια τῆς ὑλικῆς τους συμπεριφορᾶς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν πνευματικὴ παραγωγή, ὅπως ἐκφράζεται στὴ γλώσσα τῆς πολιτικῆς, τῶν νόμων, τῆς ἠθικῆς, τῆς θρησκείας, τῆς μεταφυσικῆς, κτλ., ἐνὸς λαοῦ. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι αὐτοὶ ποὺ παράγουν τίς ἀντιλήψεις τους, τίς ἰδέες τους, κτλ.* — ἀλλὰ οἱ πραγματικοὶ δραστήριοι ἄνθρωποι, ἔτσι ὅπως καθορίζονται ἀπὸ μιὰν ὀρισμένη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων καὶ τῆς ἐπικοινωνίας ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὲς μέχρι τίς πιὸ πλατιῆς μορφές της. Ἡ συνείδηση δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ποτὲ ὅτιδήποτε ἄλλο ἀπὸ συνειδητὴ ὑπαρξή, καὶ ἡ ὑπαρξή τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ πραγματικὴ διαδικασία τῆς ζωῆς τους. "Ἄν σὲ κάθε (ἰδεολογία) οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ περιστάσεις τους παρουσιάζονται τὸ πάνω κάτω, ὅπως σὲ ἓνα σκοτεινὸ θάλαμο, τὸ φαινόμενο αὐτὸ πηγάζει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ιστορικὴ διαδικασία τῆς ζωῆς τους, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀντιστροφή τῶν ἀντικειμένων πάνω στὸν ἀμφιβληστροειδῆ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἄμεσα φυσικὴ διαδικασία τῆς ζωῆς τους.

Ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στὴ γῆ, ἐδῶ ἀνεβαίνουμε ἀπὸ τὴ γῆ στὸν οὐρανὸ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸ τί λένε, φαντάζονται, ἀντιλαμβάνονται οἱ ἄνθρωποι, οὔτε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἔτσι ὅπως ἄλλοι τοὺς περιγράφουν, τοὺς σκέφτονται, τοὺς φαντάζονται, τοὺς ἀντιλαμβάνονται, γιὰ νὰ φτάσουμε ὑστερὰ στοὺς ἀνθρώπους μὲ σάρκα καὶ ὄστα. Ξεκινᾶμε ἀπὸ τοὺς πραγματικούς, δραστήριους ἀνθρώπους, καὶ πάνω στὴ βάση τῆς πραγματικῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς τους δεῖχνουμε τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἰδεολογικῶν ἀντανάκλασεων καὶ ἀπηχίσεων αὐτῆς τῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς. Τὰ φαντάσματα ποὺ σχηματίζονται στὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ ἀποτελοῦν ἐπίσης, ἀναγκαστικά, ἐξιδανικεύσεις τῆς ὑλικῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς τους, ποὺ μπο-

των, τῆς παραγωγῆς τους, τῆς ἐπικοινωνίας τους καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς τους (ὀργάνωσης) συμπεριφορᾶς. Ἡ ἀντίθετη παραδοχὴ εἶναι δυνατὴ μονάχα ἂν πλαί στὸ πνεῦμα τῶν πραγματικῶν καὶ ὑλικά ἐξελισσομένων ἀτόμων προϋποθέτει ἓνα ἄλλο ξεχωριστὸ πνεῦμα. "Ἄν ἡ συνειδητὴ ἔκφραση τῶν πραγματικῶν σχέσεων αὐτῶν τῶν ἀτόμων εἶναι ἀπατηλὴ, ἂν μέσα στὴ φαντασία τους ἀναποδογυρίζουν τὴν πραγματικότητα, τότε αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ περιορισμένου του ὑλικοῦ τρόπου δραστηριότητος καὶ τῶν περιορισμένων κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ πηγάζουν ἀπ' αὐτόν.

* /Απόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο:/ καὶ μάλιστα οἱ ἄνθρωποι ἔτσι ὅπως καθορίζονται ἀπὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς τους ζωῆς, ἀπὸ τὴν ὑλικὴ τους ἐπικοινωνία καὶ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξή της μέσα στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ διάρθρωση.

ρει να επαληθευτεί εμπειρικά και συνδέεται με υλικές προϋποθέσεις. Έτσι, η ήθικη, η θρησκεία, η μεταφυσική, δηλ η άλλη ιδεολογία και οι αντίστοιχες μορφές συνείδησης, (δὲ διατηροῦν πιά τὴν ὄψη τῆς αὐτονομίας. Δὲν ἔχουν οὔτε ἱστορία οὔτε ἐξέλιξη, ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι ἀναπτύσσοντας τὴν υλική τους παραγωγή και τὴν υλική τους ἐπικοινωνία, ἀλλάζουν, παράλληλα και τὴν πραγματική τους ὑπαρξη, καθὼς και τὴ σκέψη τους και τὰ προϊόντα τῆς σκέψης τους. Δὲν καθορίζει ἡ συνείδηση τὴ ζωὴ, ἀλλὰ ἡ ζωὴ καθορίζει τὴ συνείδηση. Σύμφωνα με τὴν πρώτη μέθοδο, ἀφετηρία εἶναι ἡ συνείδηση, παρμένη σὰν τὸ ζωντανὸ ἄτομο. Σύμφωνα με τὴ δεύτερη μέθοδο, πὸ ἀντιστοιχεῖ στὴν πραγματικὴ ζωὴ, ἀφετηρία εἶναι τὰ ἴδια τὰ πραγματικά και ζωντανὰ ἄτομα, και ἡ συνείδηση ἐξετάζεται μονάχα σὰν ἡ δική τους συνείδηση.* Αὐτὴ ἡ μέθοδος ἔχει ἐπίσης τὶς προϋποθέσεις τῆς. Ξεκινάει ἀπὸ τὶς πραγματικὲς προϋποθέσεις και δὲν τὶς ἐγκαταλείπει οὔτε στιγμῆ. Οἱ προϋποθέσεις τῆς εἶναι οἱ ἄνθρωποι, ὄχι σὲ οποιαδήποτε φανταστικὴ ἀπομόνωση και ἀκαμψία, ἀλλὰ στὴν πραγματικὴ τους, εμπειρικὰ ἀντιληπτὴ διαδικασία ἀνάπτυξης σὲ καθορισμένες συνθήκες. Ἀπὸ τὴ στιγμῆ πὸ θὰ περιγραφεῖ αὐτὴ ἡ διαδικασία ζωῆς, ἡ ἱστορία παύει νὰ εἶναι μιὰ συλλογὴ γεγνημένων, ὅπως τὴ θεωροῦν οἱ εμπειριστὲς (πὸ και οἱ ἴδιοι εἶναι ἐπίσης ἀφηρημένοι), ἡ μιὰ φανταστικὴ δραστηριότητα φανταστικῶν ὑποκειμένων, ὅπως συμβαίνει με τοὺς ἰδεαλιστὲς.

Ὅπου σταματᾷ ἡ θεωρία — στὴν πραγματικὴ ζωὴ — ἐκεῖ ἀρχίζει ἡ πραγματικὴ, θετικὴ ἐπιστήμη: ἡ ἐκθεση τῆς πρακτικῆς δραστηριότητος, τῆς πρακτικῆς διαδικασίας τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀνθρώπων. Τὰ κούφια λόγια γιὰ συνείδηση σταματᾷ, και ἡ πραγματικὴ γνῶση πρέπει νὰ πάρει τὴ θέση τους. Ὅταν ἀπεικονίζεται ἡ πραγματικὴ κατάσταση, τότε ἡ φιλοσοφία σὰν ἀνεξάρτητος κλάδος τῆς γνῶσης χάνει τὸ μέσο τῆς ὑπαρξῆς τῆς. Στὴν καλύτερη περίπτωση τὴ θέση τῆς μπορεί νὰ τὴν πάρει μιὰ συνόψιση τῶν πιδὸ γενικῶν ἀποτελεσμάτων και ἀφαιρέσεων πὸ προκύπτουν ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῶν ἀνθρώπων. Ὅταν τὶς δοῦμε ἀποσπασμένες ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἱστορία, οἱ ἀφαιρέσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν αὐτὲς καθεαυτὲς οποιαδήποτε ἀξία. Μποροῦν μονάχα νὰ χρησιμέψουν γιὰ νὰ διευκολύνουν τὴν τακτοποίηση τοῦ ἱστορικοῦ υλικοῦ, νὰ δείξουν τὴν ἀκολουθία τῶν ξεχωριστῶν του στρωμάτων. Ἀλλὰ αὐτὲς με κατέναν τρόπο δὲν παρέχουν μιὰ συνταγὴ ἢ ἕνα σχῆμα, ὅπως κάνει ἡ φιλοσοφία, γιὰ νὰ τακτοποιήσει τὶς ἐποχὲς τῆς ἱστορίας. Ἀντίθετα, οἱ δυσ-

* /Αρχικὴ διατύπωση στὸ χειρόγραφο/: μονάχα σὰν ἡ συνείδηση τῶν ἀτόμων πὸ ἔχουν μιὰ πρακτικὴ δραστηριότητα.

κολίες μας ἀρχίζουν μονάχα ὅταν ἀρχίζουμε νὰ παρατηροῦμε και νὰ τακτοποιοῦμε γιὰ τὴν πραγματικὴ του ἀπεικόνιση τὸ ἱστορικὸ μας υλικὸ, εἴτε αὐτὸ ἀφορᾷ περασμένη ἐποχὴ εἴτε τὸ παρὸν. Ἡ ἐξάλειψη αὐτῶν τῶν δυσκολιῶν ἐξαρτεῖται ἀπὸ προϋποθέσεις πὸ εἶναι τελειῶς ἀδύνατο νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ, ἀλλὰ πὸ προκύπτουν μονάχα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς πραγματικῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς και τῆς δραστηριότητος τῶν ἀτόμων κάθε ἐποχῆς. Θὰ ἐπιλέξουμε ἐδῶ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀφαιρέσεις, πὸ θὰ τὶς χρησιμοποιοῦμε σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ιδεολογία, και θὰ τὶς φωτίσωμε με ἱστορικὰ παραδείγματα.

/ 2 /

Φυσικὰ δὲ θὰ κάνουμε τὸν κόπο* νὰ ἐξηγήσωμε στοὺς σοφοὺς φιλοσόφους μας ὅτι ἡ «ἀπελευθέρωση» τοῦ «ἀνθρώπου» δὲν προχωρεῖ οὔτε βήμα** ὅταν ἀνάγουμε τὴ φιλοσοφία, τὴ θεολογία, τὴν οὐσία και ὄλο τὸ ἀχρηστο υλικὸ σὲ «αὐτοσυνείδηση»*** και ὅταν ἐλευθερώνουμε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν κυριαρχία αὐτῶν τῶν φράσεων,**** πὸ ποτὲ δὲν τὸν κρατοῦσαν ὑπόδουλο.***** Οὔτε πρόκειται νὰ τοὺς ἐξηγήσωμε ὅτι πραγματικὴ ἀπελευθέρωση εἶναι δυνατὴ μονάχα στὸν πραγματικὸ κόσμον και μονάχα με πραγματικὰ μέσα, ὅτι ἡ δουλεία δὲ μπορεί νὰ καταργηθεῖ χωρὶς τὴν ἀτμομηχανὴ και τὶς κλωστικὲς μηχανὲς μούλ και τζέννου, ὅτι ἡ δουλοπαροικία δὲ μπορεί νὰ καταργηθεῖ χωρὶς βελτιωμένη γεωργία, και ὅτι γενικὰ οἱ ἄνθρωποι δὲ μποροῦν νὰ ἀπελευθερωθοῦν ὅσο εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἀποκοτῶν τροφὴ και πιστὸ, κατοικία και ρούχα σὲ δλοκληρωμένη ποιότητα και ποσότητα. Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι πράξη ἱστορικὴ και ὄχι διανοητικὴ και προκαλεῖται ἀπὸ ἱστορικοὺς ὁρους, ἀπὸ τὴν /ἀνάπτυξη/ τῆς βιομηχανίας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς /ἀγροτικῆς/ οἰκονομίας, τῶν /βῶρων ἐπικοινωνίας/. /.../

Στὴ Γερμανία,***** μιὰ χώρα ὅπου ἀσήμαντὴ μονάχα ἀνάπτυξη

* /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Φ ὠ ὕ ε ρ μ α χ.

** /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Φιλοσοφικὴ ἀπελευθέρωση και πραγματικὴ ἀπελευθέρωση.

*** /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Ἄ ν θ ρ ω π ο ς, Ὁ Μ ο ν α δ ι κ ὸ ς Ἄ ν θ ρ ω π ο ς. Τὸ ἄ τ ο μ ο.

**** /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Γεωλογικοί, ὑδρογραφικοί, κτλ., ὅροι.

***** /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Ἀνάγκες και ἐργασία.

1. Οἱ ἐπόμενες γραμμὲς δὲ μποροῦν νὰ διαβασθοῦν γιὰ τὸ φύλλον χαρτί εἶναι πολὺ καταστραμμένο.

***** /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Ἡ σπουδαιότητα τῶν φρά-

πραγματοποιείται, αυτές οι διανοητικές εξελίξεις, αυτές οι εξιδανικευμένες και άνοφελές μηδαμινότητες, χρησιμεύουν φυσικά σαν υποκατάστατο για την έλλειψη ιστορικής εξέλιξης, και έχουν ριζώσει και πρέπει να καταπολεμηθούν. *Αλλά αυτός ο αγώνας έχει τοπική σημασία.*

/Η ΙΣΤΟΡΙΑ/

/.../ στην πραγματικότητα για τον πρακτικό ύλιστή, δηλ. τον κομμουνιστή, το ζήτημα είναι να επαναστατικοποιηθεί τον κόσμο που υπάρχει, να επιτεθεί κατά των πραγμάτων που βρήκε και να τα αλλάξει. Όταν σε ορισμένες περιπτώσεις βρίσκουμε τέτοιες απόψεις στον Φώυερμπαχ, δεν είναι τίποτε παραπάνω από απομονωμένες εικασίες και που έχουν πολύ λίγη επίδραση πάνω στη γενική του άποψη, ώστε να μπορούμε έδω να τα θεωρήσουμε σαν οτιδήποτε άλλο εκτός από έμβρυα ικανά για ανάπτυξη. Η αντίληψη του Φώυερμπαχ για τον αισθητό κόσμο περιορίζεται από τη μία μεριά σε άπλη θεώρησή του, και από την άλλη σε άπλο αίσθημα. Λέει «Άνθρωπος» αντί για «πραγματικοί ιστορικοί άνθρωποι». «Ο Άνθρωπος» είναι στην πραγματικότητα «ο Γερμανός». Στην πρώτη περίπτωση στη θεώρησή του αισθητού κόσμου, σκοντάφτει πάνω σε πράγματα που αντιφάσκουν στη συνείδησή του και το αίσθημά του, που καταστρέφουν την αρμονία που αυτός έχει προποθέσει, την αρμονία όλων των μερών του αισθητού κόσμου και ειδικά του ανθρώπου και της φύσης.** Για να εξαλείψει αυτά τα πράγματα, θα πρέπει να καταφύγει σε ένα διπλό τρόπο αντίληψης, ένα βέβηλο τρόπο που αντιλαμβάνεται μονάχα το «άμεσα φανερό», και έναν τρόπο ύψηλότερο, φιλοσοφικό, που αντιλαμβάνεται την «αληθινή ουσία» των πραγμάτων. Δε βλέπει πώς ο αισθητός κόσμος γύρω του δεν είναι ένα πράγμα δεδομένο άμεσα από πάντα, που μένει πάντα το ίδιο, αλλά το προϊόν της βιομηχανίας και της κατάστασης της κοινωνίας. Και αυτό με την έννοια ότι είναι ένα ιστορικό προϊόν, αποτέλεσμα της δραστηριότητας μιας ολόκληρης δια-

σεων στη Γερμανία.

* (Σημ. του Μάρξ στο περιθ.): Γλώσσα είναι η γλώσσα της αλήθειας.

** N.B. Η αδυναμία του Φώυερμπαχ δεν είναι ότι υποτάσσει το άμεσα φανερό, την αίσθητή φαινομενική, στην αίσθητή πραγματικότητα που διαπιστώνεται από ακριβέστερη έρευνα των αισθητών γεγονότων, αλλά ότι δε μπορεί σε τελευταία ανάλυση να αντιμετωπίσει τον αισθητό κόσμο παρεκτός κοπάζοντάς τον με τα «μάτια», δηλαδή με τα μάτογυάλια του φιλόσοφου.

1. Υπάρχει κενό στο χειρόγραφο.

δοχής από γενιές, που κάθε μία τους στέκει πάνω στους ώμους της προηγούμενης, αναπτύσσοντας τη βιομηχανία της και την επικοινωνία της, μεταβάλλοντας το κοινωνικό της σύστημα σύμφωνα με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες. *Ακόμα και τα αντικείμενα της απλούστερης «αισθητής θεβαιότητας» του δίνονται μονάχα μέσο της κοινωνικής εξέλιξης, της βιομηχανίας και της εμπορικής επικοινωνίας. Η κερασιά, όπως σχεδόν όλα τα φρούτδεντρα μεταφυτεύτηκε, όπως ξέρουμε, μονάχα πριν λίγες εκατονταετηρίδες από το έμποριο στη γεωγραφική μας ζώνη και γι' αυτό μονάχα χάρη σ' αυτή τη δράση μιας ορισμένης κοινωνίας σε μίαν ορισμένη εποχή έγινε «αισθητή θεβαιότητα» για τον Φώυερμπαχ.

*Αλλωστε, όταν αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα έτσι όπως πραγματικά είναι και συνέβηκαν, οποιοδήποτε βαθύ φιλοσοφικό πρόβλημα, όπως θα δούμε καθαρότερα παρακάτω, αναλύεται πολύ άπλά σ' ένα εμπειρικό γεγονός. Λόγου χάρη, το σπουδαίο ζήτημα της σχέσης του ανθρώπου προς τη φύση (ο Μπροϋνο φτάνει μέχρι να μιλάει για τις «αντιθέσεις στη φύση και στην ιστορία», σελ. 110,¹ σάμπως να ήταν δυο ξεχωριστά «πράγματα» και να μην είχε πάντα μπροστά του ο άνθρωπος μίαν ιστορική φύση και μιά φυσική ιστορία) από όπου γεννήθηκαν όλα τα «άνεξιχνίαστα ύψηλά έργα»² πάνω στην «υπόσταση» και την «αυτοσυνείδηση», καταρρέει από μόνο του, όταν καταλάβουμε ότι η περιφημη «ένότητα του ανθρώπου με τη φύση» πάντοτε έχει υπάρξει στη βιομηχανία και έχει υπάρξει με διαφορετικές μορφές σε κάθε εποχή, ανάλογα με τη μικρότερη ή μεγαλύτερη ανάπτυξη της βιομηχανίας, ακριβώς όπως και ο «αγώνας» του ανθρώπου με τη φύση, μέχρι την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεών του πάνω σε μίαν αντίστοιχη βάση. Βιομηχανία και εμπόριο, παραγωγή και ανταλλαγή των αναγκών της ζωής, καθορίζουν τη διανομή, τη δομή των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και καθορίζονται με τη σειρά τους απ' αυτήν ως προς τον τρόπο που διεξάγονται. Και έτσι συμβαίνει ώστε στο Μάντσεστερ, λόγου χάρη, ο Φώυερμπαχ να βλέπει μονάχα εργοστάσια και μηχανές, εκεί όπου πριν εκατό χρόνια μονάχα κλωστικούς τροχούς και ύφαντικούς αργαλειούς μπορούσες να βλέπεις, ή στην Καμπάνια της Ρώμης να βρίσκει μονάχα θοσκοτόπια και έλη, εκεί όπου στον καιρό του Αύγουστου δε θάβρισκε παρά τα άμπέλια και τις βίλλες των Ρωμαίων κεφαλαιοκρατών. Ο Φώυερμπαχ μιλάει ειδικά για την αντίληψη της φυσικής

1. Μπροϋνο Μπάουερ: «Χαρακτηριστικά του Λουδοβίκου Φώυερμπαχ.

2. Παράφραση στίχου από τον Φάουστ του Γκαίτε, (Πρόλογος στον ούρανο).

έπιστήμης. Αναφέρει μυστικά που φανερώνονται μονάχα στο μάτι του φυσικού και του χημικού: αλλά που θα βρίσκονταν ή φυσική επιστήμη χωρίς τη βιομηχανία και το εμπόριο; Ακόμα κι αυτή ή «καθαρή» φυσική επιστήμη αποκτάει το σκοπό της καθώς και το υλικό της μονάχα μέσο του εμπορίου και της βιομηχανίας, μέσο της αισθητής δραστηριότητας των ανθρώπων. Αυτή ή δραστηριότητα, αυτή ή αδιάκοπη αισθητή εργασία και δημιουργία, αυτή ή παραγωγή, αποτελούν σε τέτοιο βαθμό τη βάση όλου του αισθητού κόσμου, όπως υπάρχει τώρα, ώστε αν θα σταματούσε μονάχα για ένα χρόνο, ο Φώδερμπαχ όχι μόνο θα έβρισκε μιὰ τεράστια αλλαγή στο φυσικό κόσμο, αλλά θα ανακάλυπτε πολύ γρήγορα ότι εξαφανίστηκε όλος ο κόσμος των ανθρώπων και ή αντίληπτική του ικανότητα, αν όχι και ή ύπαρξή του. Βέβαια σε όλα αυτά διατηρείται άκέρια ή προτεραιότητα της έξωτερικής φύσης, και όλα αυτά δεν έχουν εφαρμογή στους αρχικούς ανθρώπους που δημιουργήθηκαν με Generatio Aequivoca.¹ Αλλά αυτή ή διάκριση έχει νόημα μόνο στο βαθμό που ο άνθρωπος θεωρείται διαφορετικός από τή φύση. Αλλωστε, ή φύση που προηγήθηκε από τή ανθρώπινη ιστορία, δεν είναι με κανένα τρόπο ή φύση όπου ζει ο Φώδερμπαχ. Αυτή ή φύση δεν υπάρχει σήμερα πουθενά (εκτός ίσως σε λίγα κοραλλογενή νησιά της Αυστραλίας δημιουργημένα πιό πρόσφατα) και γι' αυτό δεν υπάρχει και για τον Φώδερμπαχ.

Βέβαια ο Φώδερμπαχ έχει το μεγάλο πλεονέκτημα σε σχέση με τους «καθαρούς» υλιστές, να καταλαβαίνει ότι και ο άνθρωπος είναι ένα «αντικείμενο των αισθήσεων». Αλλά εκτός από το γεγονός ότι τον καταλαβαίνει μονάχα σαν ένα «αντικείμενο των αισθήσεων», όχι σαν «αισθητή δραστηριότητα», επειδή παραμένει ακόμα στην περιοχή της θεωρίας και αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους όχι στη δεδομένη τους κοινωνική σχέση, όχι με σε στους υπάρχοντες θρους ζωής, που τους έκαναν αυτό που είναι, δε φτάνει ποτέ στους πραγματικά υπάρχοντες δραστήριους ανθρώπους, αλλά σταματάει στην αφαίρεση «άνθρωπος» και καταφέρει να αναγνωρίσει «τόν αληθινό, άτομικό, σωματικό άνθρωπο» μονάχα συναισθηματικά. Με άλλα λόγια, δεν ξέρει άλλες «ανθρώπινες σχέσεις» «άνθρώπου προς άνθρωπο» έξω από τή αγάπη και τή φιλία, αλλά κι αυτές εξιδανικευμένες. Δεν κάνει κριτική των σημερινών θρων της ζωής. Έτσι ποτέ δεν τὰ καταφέρει να συλλάβει τον αισθητό κόσμο σαν τή συνολική ζωντανή αισθητή δραστηριότητα των ατόμων που τον αποτελούν. Και, επομένως, όταν, λόγου χάρη, βλέπει αντί για υγιείς ανθρώπους ένα

1. Αυτόματη γένεση.

πλήθος από αδеноπαθείς, ξεθεωμένους από τή δουλειά, φθισικούς και πεινασμένους, αναγκάζεται να καταφύγει στην «άνωτερη αντίληψη» και στην ιδεατή «αντιστάθμιση μέσα στο είδος». Έτσι ξανακυλάει στον ιδεαλισμό στο σημείο ακριβώς που ο κομμουνιστής υλιστής βλέπει τήν ανάγκη, και ταυτόχρονα τήν προϋπόθεση, για έναν μετασχηματισμό τόσο της βιομηχανίας όσο και της κοινωνικής δομής.

Στο βαθμό που ο Φώδερμπαχ είναι υλιστής δεν καταπιάνεται με τήν ιστορία, και στο βαθμό που εξετάζει τήν ιστορία δεν είναι υλιστής. Σ' αυτόν υλισμός και ιστορία είναι τελείως αποχωρισμένα, πράγμα που είναι κιόλας φανερό από όσα είπαμε ως τώρα.*

Έφόσον ασχολούμαστε με τους Γερμανούς, που δεν έχουν προποθέσεις, πρέπει να αρχίσουμε αναφέροντας τήν πρώτη προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης και, επομένως κάθε ιστορίας, τήν προϋπόθεση δηλαδή, ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι σε θέση να ζουν για να μπορούν να «κάνουν ιστορία».** Αλλά ή ζωή απαιτεί πριν από κάθε τι άλλο, φαγητό και πιτό, κατοικία, ρούχα και μερικά άλλα πράγματα. Η πρώτη ιστορική πράξη είναι έτσι ή παραγωγή των μέσων για τήν ικανοποίηση αυτών των αναγκών, ή παραγωγή της ίδιας της υλικής ζωής. Και πραγματικά, αυτή είναι μιὰ ιστορική πράξη, ένας βασικός θρος κάθε ιστορίας, που σήμερα, όπως και χίλια χρόνια πριν, πρέπει κάθε μέρα και κάθε ώρα να πραγματοποιείται απλώς για να διατηρούνται οι άνθρωποι στη ζωή. Ακόμα κι όταν ο αισθητός κόσμος περιορίζεται σ' ένα ελάχιστο, σ' ένα ραβδί, όπως συμβαίνει με τον Άγιο Μπρούνο,¹ προϋποθέτει τήν πράξη της παραγωγής του ραβδιού. Επομένως σε οποιαδήποτε αντίληψη της ιστορίας πρέπει κανείς πριν από όλα να παρατηρήσει αυτό το βασικό γεγονός σε όλη τή σημασία του και σε όλα του τὰ επακόλουθα και να του δώσει τήν αφελλόμενη σπουδαιότητα. Είναι πολύ γνωστό ότι οι Γερμανοί ποτέ δεν έκαναν αυτό το πράγμα, και γι' αυτό ποτέ δεν είχαν μιὰ γήινη βάση για ιστορία και επομένως δεν είχαν ποτέ τους έναν ιστορικό. Οι Γάλλοι και οι Άγγλοι, ακόμα κι όταν έχουν καταλάβει τή σχέση αυτού του γεγονότος

* /Το παρακάτω απόσπασμα είναι διαγραμμένο στο χειρόγραφο: / 'Ο λόγος που εξετάζουμε εδώ τήν ιστορία πιό λεπτομερειακά είναι ότι οι λέξεις «ιστορία» και «ιστορικός» σημαίνουν συνήθως οτιδήποτε για τον Γερμανό εκτός από τήν πραγματικότητα. Λαμπρό σχετικό παράδειγμα αποτελεί ειδικά ο Άγιος Μπρούνο με τήν «από δμβανος εύλωπτία» του.

** /Περιθωριακή σημείωση του Μάρξ: /Hegel. Γεωλογικοί, υδρογραφικοί, κτλ. θροι. Ανθρώπινα σώματα. Ανάγκες, εργασία.

1. Υπαινιγμός σε μιὰ θεωρία του Μπρούνο Μπάουερ.

μέ τη λεγόμενη ιστορία μονάχα μ' έναν εξαιρετικά μονόπλευρο τρόπο, ιδιαίτερα όσο παρέμεναν μέσα στα δίχτυα της πολιτικής ιδεολογίας, έχουν κάνει ώσπου τις πρώτες προσπάθειες για να δώσουν στο γράψιμο της ιστορίας μιάν υλιστική βάση, γιατί ήταν οι πρώτοι που έγραψαν ιστορίες της ιδιωτικής κοινωνίας, του έμποριου και της βιομηχανίας.

Το δεύτερο σημείο είναι ότι η ίδια η πρώτη ανάγκη που ικανοποιήθηκε, ή πράξη της ικανοποίησής της και το όργανο που αποκτήθηκε απ' αυτή την ικανοποίηση, οδηγεί σε καινούργιες ανάγκες. Και αυτή η παραγωγή καινούργιων αναγκών είναι η πρώτη ιστορική πράξη. Έδω αναγνωρίζουμε τους πνευματικούς προγόνους της μεγάλης ιστορικής σοφίας των Γερμανών που όταν εξαντλούν τα θετικά υλικά και όταν δε μπορούν να σερβίρουν ούτε θεολογικά, ούτε πολιτικά, ούτε φιλολογικά σκουπίδια, βεβαιώνουν ότι αυτό δεν είναι καθόλου ιστορία, αλλά η «προϊστορική εποχή». Δε μās διαφωτίζουν όμως για το πώς περνάμε από αυτή τη χωρίς νόημα «προϊστορία» στην καθεαυτή ιστορία, παρόλο που απ' την άλλη μεριά στην ιστορική τους θεωρητική άρπάζονται απ' αυτή την «προϊστορία» με ιδιαίτερο ζήλο, επειδή φαντάζονται εκεί τους έαυτούς τους ασφαλείς από επεμβάσεις «ακατέργαστων γεγονότων» και, ταυτόχρονα, γ ι α τ ι εκεί μπορούν να αφήνουν τελείως αδέσμευτη τη θεωρητική τους παράρρηση και να γεννούν και να καταρρίπτουν υποθέσεις κατά χιλιάδες.

Το τρίτο περιστατικό που μπαίνει εϋθύς εξ αρχής στην ιστορική εξέλιξη είναι ότι οι άνθρωποι που καθημερινά ξαναφτιάχνουν τη ζωή τους, αρχίζουν να φτιάχνουν άλλους ανθρώπους, να αναπαράγουν το είδος τους. Πρόκειται για τη σχέση άνδρα και γυναίκας, γονιών και παιδιών, για την ο ι κ ο γ ε ν ε ι α. Η οικογένεια που είναι στην αρχή ή μόνη κοινωνική σχέση, γίνεται αργότερα, όταν οι αυξανόμενες ανάγκες δημιουργούν νέες κοινωνικές σχέσεις και ο αυξανόμενος πληθυσμός νέες ανάγκες, μιὰ δευτερεύουσα σχέση (με εξαίρεση τη Γερμανία), και πρέπει τότε να χειριστούμε και να αναπτύξουμε αυτό το θέμα σύμφωνα με τα υπάρχοντα εμπειρικά δ ε δ ο μ ε ν α, όχι σύμφωνα με την «έννοια της οικογένειας», όπως συνηθίζεται στη Γερμανία. Αυτές τις τρεις πλευρές κοινωνικής δραστηριότητας δεν πρέπει βέβαια να τις πάρουμε σαν τρία διαφορετικά στάδια, αλλά ακριβώς σαν τρεις απλώς πλευρές, ή, για να το κάνουμε καθαρό στους Γερμανούς, τρεις «στιγμές», που έχουν υπάρξει ταυτόχρονα από την αρχή της ιστορίας και από την εποχή των πρώτων ανθρώπων, και που επιβεβαιώνουν την ύπαρξή τους στην ιστορία ακόμα και σήμερα.

Η παραγωγή της ζωής, τόσο του καθενός μέσα στην εργασία όσο

και καινούργιας ζωής μέσω της γέννησης απογόνων, εμφανίζεται τώρα σὰ μιὰ διπλή σχέση: από τη μιὰ μεριά σὰ (φυσική και από την άλλη σὰν κοινωνική σχέση. Λέγοντας κοινωνική έννοια μιὰ συνεργασία πολλών ατόμων, άσχετο κάτω από ποιές συνθήκες, με ποιό τρόπο και για ποιό σκοπό. Από δω προκύπτει ότι ένας καθορισμένος τρόπος παραγωγής, ή βιομηχανικό στάδιο, συνδυάζεται πάντα μ' έναν καθορισμένο τρόπο συνεργασίας, ή κοινωνικό στάδιο, και αυτός ο τρόπος συνεργασίας είναι ο ίδιος μιὰ «παραγωγική δύναμη». Προκύπτει επίσης ότι η μάζα των παραγωγικών δυνάμεων που είναι προσίτες στον άνθρωπο καθορίζει τη φύση της κοινωνίας, άρα, ότι την «ιστορία της ανθρωπότητας» πρέπει πάντοτε να τη μελετάμε και να την επεξεργαζόμαστε σέ σχέση με την ιστορία της βιομηχανίας και της ανταλλαγής. Αλλά είναι επίσης καθαρό ότι στη Γερμανία είναι αδύνατο να γράφει κανείς αυτό το είδος ιστορίας, γιατί οι Γερμανοί στερούνται όχι μόνο την ικανότητα κατανόησης και τα υλικά, αλλά επίσης τη «σιγουριά των αισθήσεών» τους, γιατί πέρα απ' το Ρήνο δε μπορείς να έχεις καμμιὰ εμπειρία αυτών των πραγμάτων, μιὰ και η ιστορία έχει σταματήσει εκεί. Έτσι είναι ολοφάνερο εϋθύς εξ αρχής ότι υπάρχει μιὰ υλιστική σύνδεση των ανθρώπων ανάμεσά τους, που καθορίζεται από τις ανάγκες τους και τον τρόπο παραγωγής τους, και που είναι εξίσου παλιά όσο και οι ίδιοι οι άνθρωποι. Αυτή η σύνδεση παίρνει πάντα καινούργιες μορφές, κι έτσι παρουσιάζει μιάν «ιστορία» ανεξάρτητα από την ύπαρξη οποιουδήποτε πολιτικού ή θρησκευτικού παραλογισμού, που επιπρόσθετα θα συγκρατούσε μαζί τους ανθρώπους.

Μονάχα τώρα, αφού έχουμε πια εξετάσει τέσσερες στιγμές, τέσσερες πλευρές των αρχικών ιστορικών σχέσεων, βρίσκουμε επίσης ότι ο άνθρωπος διαθέτει «συνείδηση».* Αλλά ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση, όχι εξαρχής σὰν «καθαρή» συνείδηση. Εϋθύς εξ αρχής το πνεύμα το θαρραίνει ή, κατάρτα ότι είναι «φορτωμένο» με ύλη, που έδω κάνει την εμφάνισή της με τη μορφή ταραχμένων στρωμάτων άέρα, ήχων, με δυο λόγια, με τη μορφή όμιλιας. Η όμιλία είναι τόσο παλιά όσο και η (συνείδηση), ή όμιλία είναι επίσης πρακτική-συνείδηση που υπάρχει επίσης για άλλους ανθρώ-

* /Σημείωση του Μόρε στο περιθώριο:/ Οι άνθρωποι έχουν ιστορία γιατί πρέπει να π α ρ ά γ ο υ ν τη ζωή τους και γιατί πρέπει επιπλέον να την ισαρξουν μ' έναν κ α θ ο ρ ι σ μ έ ν ο τρόπο: αυτός προσδιορίζεται από τη φυσική τους όργάνωση. Η συνείδησή τους καθορίζεται με τον ίδιο ακριβώς ρόπο.

** /Οι παρακάτω λέξεις είναι διαγραμμένες στο χειρόγραφο:/ Η σχέση ου πρὸς τὸ περιβάλλον μου είναι ή συνείδησή μου.

πους, και γι' αυτό το λόγο υπάρχει πραγματικά και για μένα μονάχα προσωπικά. Η όμιλία όπως και η συνείδηση, πηγάζει μονάχα από την ανάγκη, την αναγκαιότητα, της επικοινωνίας με άλλους ανθρώπους.** Όταν υπάρχει μια σχέση, υπάρχει για μένα: το ζώο «δεν έρχεται σε σχέση με εμένα» με διδύποτε, δεν έρχεται απολύτως σε καμιά σχέση. Για το ζώο, η σχέση του με άλλους δεν υπάρχει σε σχέση. Η συνείδηση, επομένως, είναι εϋθύς εξ αρχής ένα κοινωνικό προϊόν, και παραμένει τέτοιο όσο υπάρχουν γενικά άνθρωποι. Η συνείδηση θέβαια, είναι αρχικά απλώς συνείδηση που αφορά το άμεσο αίσθητο περιβάλλον και συνείδηση της περιορισμένης σύνδεσης με άλλα πρόσωπα και πράγματα έξω από το άτομο που αποκτάει βαθμιαία αυτοσυνείδηση. Ταυτόχρονα είναι συνείδηση της φύσης, που πρώτα εμφανίζεται στους ανθρώπους σε μια τελείως ξένη, παντοδύναμη και απρόσβλητη δύναμη, που μ' αυτήν οι σχέσεις των ανθρώπων είναι καθαρά ζωικές και που τους επιβάλλεται όπως και στα ζώα. Είναι έτσι μια καθαρή ζωική συνείδηση της φύσης (θηρσκειά της φύσης).

Βλέπουμε εδώ άμεσα ότι αυτή η θηρσκειά της φύσης ή αυτή η ειδική σχέση των ανθρώπων προς τη φύση, καθορίζεται από τη μορφή της κοινωνίας και το αντίστροφο. Έδώ, όπως παντού άλλου, η ταυτότητα φύσης και ανθρώπου εμφανίζεται επίσης με τέτοιο τρόπο, ώστε η περιορισμένη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στη φύση καθορίζει την περιορισμένη τους σχέση του ενός με τον άλλον, και η περιορισμένη τους σχέση του ενός με τον άλλον καθορίζει την περιορισμένη σχέση των ανθρώπων προς τη φύση, επειδή ακριβώς η φύση έχει ελάχιστα αλλάξει από την ιστορία.¹ Και, απ' την άλλη μεριά, η συνείδηση του ανθρώπου για την ανάγκη να συνδέεται με τα άτομα γύρω του είναι η αρχή της συνείδησης ότι ζει μέσα σε κοινωνία γενικά. Αυτή η αρχή είναι τόσο ζωική όσο και ήτδια ή κοινωνική ζωή σ' αυτό το στάδιο. Είναι απλώς (συνείδηση κοπαδιού) και εδώ ο άνθρωπος ξεχωρίζει από το πρόβατο μονάχα από το γεγονός ότι σ' αυτόν η συνείδηση παίρνει τη θέση του ένστικτου, ή ότι το ένστικτό του είναι συνειδητό ένστικτο. Αυτή η συνείδηση προβάτου ή φυλετική συνείδηση εξελίσσεται και αναπτύσσεται με την αύξηση της παραγωγικότητας, την αύξηση των αναγκών και, πράγμα βασικό και για τα δυο προηγούμενα, με την αύξηση του πληθυσμού. *Έτσι αναπτύσσεται ο καταμερισμός

1. Το άποψασμα από το «Βλέπουμε εδώ άμεσα ότι αυτή η θηρσκειά της φύσης...» έως το «...έχει ελάχιστα αλλάξει από την ιστορία» είναι γραμμένο στη δεξιά στήλη του χειρόγραφου του Μάρξ.

της εργασίας, που αρχικά δεν ήταν τίποτε άλλο από καταμερισμός της εργασίας στη σεξουαλική πράξη, και ύστερα, εκείνος ο καταμερισμός εργασίας που αναπτύσσεται αυθόρμητα ή «φυσικά» εξ αιτίας φυσικής προδιάθεσης (π.χ. σωματική δύναμη), αναγκών, τυχαίων γεγονότων, κτλ. κτλ.* Ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται πραγματικά τέτοιος μονάχα από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας καταμερισμός (ύλικής και πνευματικής εργασίας)**. Από τη στιγμή αυτή και πέρα η συνείδηση μ π ο ρ ε ι πραγματικά να φαντάζεται ότι είναι κάτι διαφορετικό από τη συνείδηση της υπάρχουσας πρακτικής, ότι π ρ α γ μ α τ ι κ ά αντιπροσωπεύει κάτι, χωρίς να αντιπροσωπεύει κάτι πραγματικό. Από δω και πέρα η συνείδηση βρίσκεται σε θέση να χειραφετήσει τον εαυτό της από τον κόσμο και να προχωρήσει στη διαμόρφωση της «καθαρής» θεωρίας, της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της ήθικης κλπ. Αλλά κι όταν ακόμη αυτή η θεωρία, ή θεολογία, ή φιλοσοφία, ή ήθικη, κλπ., έρχεται σε αντίθεση με τις υπάρχουσες σχέσεις, αυτό μπορεί να συμβεί μονάχα επειδή οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις έχουν έρθει σε αντίθεση με τις υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις. Επιπλέον σε μια ορισμένη εθνική σφαίρα μπορεί επίσης αυτό να συμβεί, επειδή στην περίπτωση αυτή η αντίφαση εμφανίζεται όχι στην εθνική περιοχή, αλλά ανάμεσα σ' αυτή την εθνική συνείδηση και την πρακτική άλλων εθνών,*** δηλαδή ανάμεσα στην εθνική και τη γενική συνείδηση ενός έθνους (όπως το βλέπουμε τώρα στη Γερμανία). Και τότε για το έθνος αυτό, επειδή επιφανειακά αυτή η αντίφαση παρουσιάζεται μονάχα σαν αντίφαση στην εθνική συνείδηση, ο αγώνας μοιάζει να περιορίζεται σ' αυτή την εθνική κοπριά, επειδή ακριβώς αυτό το έθνος είναι ή σαπίλα καθεαυτή.

Επιπλέον είναι τελείως αδιάφορο τί επιχειρεί να κάνει η συνείδηση για λογαριασμό της: από όλη αυτή την κοπριά θιάζουμε μονάχα το συμπεράσμα ότι αυτές οι (τρεις στιγμές) οι παραγωγικές δυνάμεις, ή κοινωνική κατάσταση, και η συνείδηση μπορούν και πρέπει να έρθουν σε αντίθεση ανάμεσά τους, επειδή ο κ α τ α μ ε ρ ι σ μ ό ς τ η ς π α ρ α γ ω γ ή ς συνεπάγεται τη δυνατότητα, ή μάλλον το γεγονός, ότι η πνευματι-

* /Σημείωση του Μάρξ στο περιθώριο, αλλά διαγραμμένη:/ Οι άνθρωποι αναπτύσσουν τη συνείδησή τους στα πλαίσια της πραγματικής ιστορικής εξέλιξης.

** /Σημείωση του Μάρξ στο περιθώριο:/ Η πρώτη μορφή ιδεολόγων, οι π α π ά δ ε ς, συμπίπτει.

*** /Σημείωση του Μάρξ στο περιθώριο:/ Θ ρ η ς κ ε ι α. Οι Γερμανοί και η ιδεολογία σαν τέτοια.

από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας καταμερισμός (ύλικής και πνευματικής εργασίας)**

11. Απὸ τὴν ἀπορία τῆς 78
ἔξω ἀπὸ τὴν ἀπορία τῆς 78
ἔξω ἀπὸ τὴν ἀπορία τῆς 78

κή και ὀλική δραστηριότητα — ἀπολαυή και ἐργασία, παραγωγή και καταπόλωση— μοιράζονται σὲ διαφορετικά ἄτομα, και ὅτι ἡ μόνη δυνατότητα νὰ μὴν ἔρθουν σὲ ἀντίφαση θρίσκειται μὲ τὴ σειρά της στήν κατάρτηση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Εἶναι αὐτοπόητο ἐξ ἄλλου ὅτι «φαντάσματα», «δεσμά», «ἀνώτερη οὐσία», «ἐννοια», «δισταγμοί», εἶναι ἀπλῶς ἡ ἰδεαλιστική, πνευματική ἔκφραση, ἡ ἀντίληψη ἐπιφανειακά τοῦ ἀπομονωμένου ἀτόμου, ἡ ἀντίληψη πολὺ ἐμπειρικῶν δεσμῶν και περιορισμῶν, πού μέσα τους κινούονται ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ζωῆς και ἡ μορφή ἐπικοινωνίας πού συνδέεται μ' αὐτή.* Μαζί μὲ τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας, πού μ' αὐτὸν εἶναι σύμφυτες ὅλες αὐτὲς οἱ ἀντιθέσεις, και πού μὲ τὴ σειρά του βασίζεται πάνω στὸ φυσικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας στήν οἰκογένεια και στὸ χωρισμὸ τῆς κοινωνίας σὲ ξεχωριστὲς οἰκογένειες πού ἔρχονται σὲ ἀντίθεση ἀνάμεσά τους, προκύπτει ταυτόχρονα ἡ διανομή, και στήν πραγματικότητα ἡ ἄνιση διανομή, ποσοτική και ποιοτική τῆς ἐργασίας και τῶν προϊόντων της. Προκύπτει ἐπομένως ἰδιοκτησία, πού ὁ πυρήνας της, ἡ πρώτη της μορφή θρίσκειται στήν οἰκογένεια, ὅπου γυναίκα και παιδιὰ εἶναι οἱ δούλοι τοῦ ἄντρα. Αὐτὴ ἡ λαοθάουσα δουλεία στήν οἰκογένεια, ἂν και πολὺ στοιχειώδης ἀκόμη, εἶναι ἡ πρώτη ἰδιοκτησία, ἀλλὰ ἀκόμη και σ' αὐτὸ τὸ πρῶμο στάδιο ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στὸν ὀρισμὸ τῶν σύγχρονων οἰκονομολόγων, πού τὴν ἀποκαλοῦν ἐξουσία διάθεσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἄλλων. Καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας και ἀτομική ἰδιοκτησία εἶναι ἐξ ἄλλου ταυτόσημες ἐκφράσεις: στή μιά τὸ ἴδιο πράγμα θεβαιώνεται σὲ σχέση μὲ τὴ δραστηριότητα, ἐνῶ στήν ἄλλη θεβαιώνεται σὲ σχέση μὲ τὸ προϊόν αὐτῆς τῆς δραστηριότητας.

Ἐπιπλέον, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας συνεπάγεται τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου ἢ τῆς ξεχωριστῆς οἰκογένειας και στὸ συλλογικὸ συμφέρον ὄλων τῶν ἀτόμων πού ἔχουν ἐπικοινωνία ἀνάμεσά τους. Και πραγματικά, αὐτὸ τὸ συλλογικὸ συμφέρον δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς στή φαντασία, σὰν τὸ «γενικὸ συμφέρον», ἀλλὰ πρὶν ἀπ' ἔλα στήν πραγματικότητα, σὰν ἀμοιβαία ἀλληλεξάρτηση τῶν ἀτόμων, πού ἀνάμεσά τους εἶναι καταμερισμένη ἡ ἐργασία.

Και μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα τοῦ ἀτόμου και στὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας, ἡ τελευταία παίρνει μιὰν

Καὶ πάλι

* /Απόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο: / Αὐτὴ ἡ ἰδεαλιστική ἐκφραση τῶν οἰκονομικῶν περιορισμῶν πού ὑπάρχουν, δὲν εἶναι μόνον καθαρὰ θεωρητική, ἀλλὰ ὑπάρχει και στήν πρακτική συνείδηση. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ συνείδηση πού χειραφετεῖται και ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τρόπο παραγωγῆς δὲ συγκρότεῖ μόνχα θρησκείες και φιλοσοφίες, ἀλλὰ ἐπίσης και κράτη.

ἀνεξάρτητη μορφή σὰν κράτος, ἀποχωρισμένο ἀπὸ τὰ πραγματικά συμφέροντα τοῦ ἀτόμου και τοῦ συνόλου, και ταυτόχρονα σὰ μιά φανταστική ἀπατηλή κοινότητα, πού πάντοτε ὁμως βασίζεται πάνω στοὺς πραγματικούς δεσμοὺς πού ὑπάρχουν σὲ κάθε οἰκογενειακὸ και φυλετικὸ σύνολο — ὅπως εἶναι οἱ δεσμοὶ σάρκας και αἵματος, γλώσσας, καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας σὲ μεγαλύτερη κλίμακα, και ἄλλων συμφερόντων, ὅπως θὰ τὸ ἀναπτύξουμε ἀργότερα, ὁ δεσμὸς πού βασίζεται πάνω στὶς τάξεις πού ἤδη ἔχουν προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, πού ξεχωρίζουν σὲ κάθε τέτοια μάζα ἀνθρώπων, και πού μιά ἀπ' αὐτὲς κυριαρχεῖ πάνω σ' ὅλες τὶς ἄλλες. Ἀπὸ δῶ προκύπτει πὼς ὄλοι οἱ ἀγῶνες στὸ κράτος, ὁ ἀγῶνας ἀνάμεσα στὴ δημοκρατία, τὴν ἀριστοκρατία, και τὴ μοναρχία, ὁ ἀγῶνας γιὰ τὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα, κτλ. κτλ., εἶναι ἀπλῶς οἱ ἀπατηλὲς μορφὲς πού κάτω ἀπ' αὐτὲς διεξάγονται οἱ πραγματικοὶ ἀγῶνες τῶν διαφόρων τάξεων ἀνάμεσά τους (γιὰ ὄλα αὐτὰ οἱ γερμανοὶ θεωρητικοὶ δὲν ἔχουν οὔτε τὴν ἐλάχιστη ἰδέα, ἂν και ὑπάρχει στή διάθεσή τους μιά ἐπαρκῆς εἰσαγωγή πάνω στὸ θέμα στὰ «Γαλλογερμανικά Χρονικά»¹ και στήν «Ἁγία Οἰκογένεια»².)

Ἐπιπλέον, προκύπτει ὅτι κάθε τάξη πού ἀγωνίζεται γιὰ τὴν κυριαρχία, ἀκόμα κι ἂν ἡ κυριαρχία της, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ προλεταριάτο, ἀπαιτεῖ τὴν κατάρτηση τῆς παλιᾶς μορφῆς τῆς κοινωνίας στὸ σύνολό της και τῆς ἴδιας τῆς κυριαρχίας, πρέπει πρῶτα νὰ κατακτήσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της τὴν πολιτικὴ ἐξουσία μὲ σκοπὸ νὰ παρουσιάσει μὲ τὴ σειρά της τὰ συμφέροντά της σὰν τὸ γενικὸ συμφέρον, πράγμα πού εἶναι ἀναγκασιμένη νὰ τὸ κάνει τὸν πρῶτο καιρὸ. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὰ ἄτομα ἐπιζητοῦν μόνχα τὸ ἰδιωτικὸ τους συμφέρον, πού γι' αὐτὰ δὲ συμπέφτει μὲ τὸ συλλογικὸ τους συμφέρον (σὴν πραγματικότητα τὸ γενικὸ συμφέρον εἶναι ἡ φανταστικὴ μορφή τῆς συλλογικῆς ζωῆς), τὸ τελευταῖο θὰ ἐπιβληθεῖ σ' αὐτοὺς σὰν ἓνα συμφέρον «ξένο» πρὸς αὐτούς, και «ἀνεξάρτητο» ἀπ' αὐτούς, πού εἶναι μὲ τὴ σειρά του ἰδιαιτέρο, ἰδιόμορφο «γενικὸ» συμφέρον,

1. «Γαλλογερμανικά Χρονικά»: Ἐπιθεώρηση πού ἐκδόθηκε μόνο μιά φορά στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Μάρξ και τὸν Ρουγκε τὸ 1844. Περιεῖχε 2 ἄρθρα τοῦ Μάρξ: «Γιὰ τὸ Ἑβραϊκὸ Ζήτημα» και «Συμβολὴ σὴν κριτικὴ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ». Ἐπίσης ἓνα μακρὸ ἄρθρο τοῦ Ἐγκελς: «Σχέδιο μιάς κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». Ἡ ἐκδοση σταμάτησε λόγω διαφωνιῶν μὲ τὸν Ρουγκε.

2. Ἔργο τοῦ Μάρξ και Ἐγκελς πού ἐκδόθηκε τὸ 1845. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι: «Ἡ Ἁγία Οἰκογένεια, ἡ Κριτικὴ τῆς κριτικῆς Κριτικῆς. Ἐναντίον τῶν Μπροῦνο Μπάουερ και Σία».

ή πρέπει αυτοί οι ίδιοι να κινούνται μέσα σ' αυτή την ασυμφωνία, όπως συμβαίνει στη δημοκρατία. Από την άλλη μεριά επίσης, ο π ρ α κ τ ι κ ο ς ά γ ω ν α ς αυτών των ιδιαίτερων συμφερόντων, που διαρκώς συγκρούονται π ρ α γ μ α τ ι κ ά με τα συλλογικά και τα φανταστικά συλλογικά συμφέροντα, κάνει αναγκαία την π ρ α κ τ ι κ ή παρέμβαση και τον έλεγχο από μέρους του φανταστικού «γενικού» συμφέροντος που έχει τη μορφή του κράτους. Και τελικά, ο καταμερισμός της εργασίας μάς προφέρει το πρώτο παράδειγμα για το ότι, όσο παραμένει ο άνθρωπος σε φυσική κοινωνία, δηλαδή όσο υπάρχει σχίσμα ανάμεσα στο ιδιωτικό και το κοινό συμφέρον, όσο λοιπόν η δραστηριότητα δεν καταμερίζεται έθελοντικά αλλά φυσικά, ή πράξη του ανθρώπου γίνεται μια ξένη δύναμη που του αντιπαρατίθεται, που τον υποδουλώνει, αντί να ελέγχεται απ' αυτόν. Γιατί από τη στιγμή που εμφανίζεται ο καταμερισμός της εργασίας, κάθε άνθρωπος έχει μιαν ιδιαίτερη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, που του επιβάλλεται αναγκαστικά και που δε μπορεί να της ξεφύγει. Είναι κυνηγός, ψαράς, βοσκός, ή κριτικός και πρέπει να παραμείνει τέτοιος, αν δε θέλει να χάσει τα μέσα της ύπαρξής του, ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου κανένας δεν έχει αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί να τελειοποιηθεί σε οποιοδήποτε κλάδο θέλει, ή κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή κι έτσι κάνει δυνατό για μένα να κάνω ένα πράγμα σήμερα κι άλλο αύριο, να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, να φροντίζω τα ζώα το θράδυ, να κάνω κριτική μετά το δείπνο, όπως ακριβώς μου άρέσει, χωρίς ποτέ να γίνομαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός. Αυτός ο καθορισμός της κοινωνικής δραστηριότητας, αυτή η σταθεροποίηση αυτού που έμεις οι ίδιοι το κάνουμε μιαν αντικειμενική δύναμη πάνω από μας, που αναπτύσσεται και ξεφεύγει από τον έλεγχό μας, ματαιώνοντας τις προσδοκίες μας, και εκμηδενίζοντας τους υπολογισμούς μας, είναι μια από τις κύριες στιγμές στην ιστορική εξέλιξη μέχρι τώρα.

Η κοινωνική δύναμη, δηλαδή η πολλαπλασιασμένη παραγωγική δύναμη, που γεννιέται από τη συνεργασία διαφόρων ατόμων, όπως αυτή καθορίζεται από τον καταμερισμό της εργασίας, παρουσιάζεται σ' αυτά τα άτομα, μια που η συνεργασία τους δεν είναι έθελοντική αλλά έχει προκύψει φυσικά, όχι σαν ή δική τους ένωμένη δύναμη, αλλά σα μια ξένη δύναμη που υπάρχει έξω απ' αυτά, που άγνωσούν την προέλευσή της και το σκοπό της, που επομένως δε μπορούν να την ελέγχουν, που αντίθετα πέρναι από μιαν ιδιόμορμη σειρά φάσεων και σταδίων τόσο ανεξάρτητη από τη

Είλο

από την στιγμή που εμφανίζεται ο καταμερισμός της εργασίας

θέληση και την πορεία των ανθρώπων, ώστε να διευθύνει στην πραγματικότητα αυτή τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων.

Αυτή η «α λ λ ο τ ρ ί ω σ η» (για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο που θα είναι κατανοητός στους φιλόσοφους), μπορεί βέβαια να καταργηθεί μονάχα αν είναι δεδομένες δυο πρακτικές προϋποθέσεις. Για να γίνει αυτή μια «αφόρητη» δύναμη, δηλαδή μια δύναμη που να επαναστατήσει εναντίον της οι άνθρωποι, πρέπει αναγκαστικά να έχει κάνει τη μεγάλη μάζα της ανθρωπότητας «χωρίς ιδιοκτησία», και να βρίσκεται ή μεγάλη αυτή μάζα σε αντίφαση με έναν κόσμο πλούτου και πολιτισμού, που υπάρχει πραγματικά. Και οι δυο αυτοί όροι προϋποθέτουν μια μεγάλη αύξηση της παραγωγικής δύναμης, έναν ύψηλο βαθμό ανάπτυξης της. Και, από την άλλη μεριά, αυτή η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (που ή ίδια συνεπάγεται την πραγματική εμπειρική ύπαρξη των ανθρώπων στο επίπεδο της παγκόσμιας ιστορίας, και όχι σε τοπικό επίπεδο), είναι μια απόλυτα αναγκαία πραγματική προϋπόθεση, γιατί χωρίς αυτήν ή στέρση θα γινόταν απλώς γενική, και με τη φτώχεια θα ξανάρχιζε ο άγώνας για τα αναγκαία και θα αναπαργόνταν αναγκαστικά όλες οι παλιές θρωμίες. Και είναι επιπλέον αναγκαία προϋπόθεση, επειδή μονάχα μ' αυτή την καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εγκαθιδρύεται μια παγκόσμια επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους, που παράγει σ' όλα τα έθνη ταυτόχρονα το φαινόμενο της μάζας «χωρίς ιδιοκτησία» (παγκόσμιος συναγωνισμός), κάνει κάθε έθνος να εξαρτιέται από τις επαναστάσεις των άλλων, και τελικά έχει βάλει τα παγκόσμια-ιστορικά, με εμπειρικό τρόπο παγκόσμια, άτομα στη θέση των τοπικών ατόμων. Δίχως αυτό, 1) ο κομμουνισμός δε θα μπορούσε να υπάρξει παρά μόνο σαν ένα τοπικό γεγονός, 2) οι ίδιες οι δυνάμεις επικοινωνίας δε θα μπορούσαν να αναπτυχτούν σαν παγκόσμιες, επομένως σαν αφόρητες δυνάμεις: θα παραμένανε τοπικές «περιστάσεις» περιτριγυρισμένες από δεισιδαιμονία, και 3) κάθε επέκταση της επικοινωνίας θα καταργούσε τον τοπικό κομμουνισμό. Εμπειρικά, ο κομμουνισμός είναι δυνατός μονάχα σαν πράξη των κυρίαρχων λαών μ ο ν ο μ ι α ς και ταυτόχρονα, πράγμα που προϋποθέτει την παγκόσμια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την παγκόσμια επικοινωνία που συνδέεται με τον κομμουνισμό.

Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ' αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί ή πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατά-

περίπτωση

ΚΟΒ

α

σταση πραγμάτων. Οί ὄροι αὐτῆς τῆς κίνησης προκύπτουν ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις πού τώρα ὑπάρχουν. Ἐπιπλέον, ἡ μάζα τῶν ἐργατῶν πού εἶναι μόνον ἐργάτες — μαζικὴ ἐργατικὴ δύναμη ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ κεφάλαιο ἢ ἀπὸ κάθε εἶδος ἱκανοποίησης ἔστω καὶ περιορισμένης — προϋποθέτει τὴν παγκόσμια ἀγορά ὅπως ἐπίσης τὴν προϋποθέτει καὶ ἡ ἀπώλεια, ἡ ὄχι πρόσκαιρη, αὐτῆς τῆς ἐργασίας, σὰ σίγουρης πηγῆς ζωῆς, ἀπώλεια πού προκύπτει ἀπὸ τὸ συναγωνισμό. Τὸ προλεταριάτο μπορεῖ ἔτσι νὰ ὑπάρξει μονάχα παγκόσμια — ἱστορικὰ, ὅπως κι ὁ κομμουνισμός, ἡ δραστηριότητά τοῦ προλεταριάτου, μπορεῖ νὰ ἔχει μονάχα μιὰ «παγκόσμια - ἱστορικὴ» ὑπαρξή. Πρόκειται γιὰ παγκόσμια - ἱστορικὴ ὑπαρξή ἀτόμων, δηλαδή ὑπαρξή ἀτόμων πού συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν παγκόσμια ἱστορία.

Πῶς ἀλλιῶς θὰ μπορούσε, λόγου χάρη, ἡ ἰδιοκτησία νὰ ἔχει μιὰν ὀποιαδήποτε ἱστορία, νὰ ἔχει πάρει διαφορετικὲς μορφές; Πῶς θὰ μπορούσε ἡ γαιοκτησία, π.χ., σύμφωνα μὲ τὶς διαφορετικὲς δεδομένες προϋποθέσεις, νὰ ἔχει περάσει στὴ Γαλλία ἀπὸ τὸ κομμάτιασμα στὴ συγκέντρωση στὰ χέρια λίγων, καὶ στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὴν συγκέντρωση στὰ χέρια λίγων στὸ κομμάτιασμα, ὅπως συμβαίνει πραγματικὰ σήμερα; Ἡ πῶς συμβαίνει ὥστε τὸ ἐμπόριο, πού τελικὰ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀνταλλαγὴ προϊόντων τῶν διαφόρων ἀτόμων καὶ χωρῶν, νὰ κυβερνᾷ ὁλόκληρο τὸν κόσμο μέσο τῆς σχέσης προσφοράς καὶ ζήτησης — μιᾶς σχέσης πού ὅπως λέει ἕνας ἄγγλος οἰκονομολόγος πετάει πάνω ἀπὸ τὴ γῆ σὰν τὴ μοίρα τῶν ἀρχαίων, καὶ πού μὲ ἀόρατο χέρι μοιράζει εὐτυχία καὶ δυστυχία στοὺς ἀνθρώπους, στήνει αὐτοκρατορίες καὶ γκρεμίζει αὐτοκρατορίες, κάνει τὰ ἔθνη νὰ γεννιοῦνται καὶ νὰ εξαφανίζονται — ἐνῶ μὲ τὴν κατάργηση τῆς βίας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, καὶ μὲ τὴν κομμουνιστικὴν ρύθμιση τῆς παραγωγῆς πού ἐξαλείφει ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὸ αἶσθημα ὅτι εἶναι ἀποξενωμένοι ἀπὸ τὸ προϊόν πού οἱ ἴδιοι παράγουν, ἡ δύναμη τῆς σχέσης προσφοράς καὶ ζήτησης ἐκμηδενίζεται, καὶ οἱ ἄνθρωποι βάζουν πάλι κάτω ἀπὸ τὸν ἑλεγχό τους τὴν ἀνταλλαγὴ, καὶ παραγωγὴ, τὸν τρόπο τῆς ἀμοιβαίας τους σχέσης;

*

Ἡ μορφή ἐπικοινωνίας πού καθορίζεται ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες παραγωγικὲς δυνάμεις σ' ὅλα τὰ προηγούμενα ἱστορικὰ στάδια, καὶ πού μὲ τὴν

σειρά τῆς νὰ καθορίζει, εἶναι ἡ ἰδιωτικὴ κοινωνία.¹ Ἡ τελευταία, ὅπως εἶναι φανερό ἀπὸ ὅσα εἶπαμε πρὶν πάνω, ἔχει σὰν προϋποθέσεις καὶ σὰ θεμελιώδη βάση τὴν ἀπλὴ οἰκογένεια καὶ τὴ σύνθετη οἰκογένεια, τὴ λεγόμενη φυλὴ, πού δώσαμε τὸν πληρέστερο ὄρισμό τους προηγούμενα. Ἐδῶ πιά βλέπουμε πῶς αὐτὴ ἡ ἰδιωτικὴ κοινωνία εἶναι ἡ ἀληθινὴ ἐστία καὶ ἡ σκηνὴ ὅλης τῆς ἱστορίας καὶ πόσο παράλογη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα ὡς τώρα ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία, πού παραμελεῖ τὶς πραγματικὲς σχέσεις καὶ περιορίζεται (στὶς πολυθρύλητες πράξεις τῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν κρατῶν.*)

*

Ἡ ἱστορία εἶναι ἀπλῶς ἡ διαδοχὴ ξεχωριστῶν γενιῶν, πού καθεμιὰ τους ἐκμεταλλεῖται τὰ ὑλικά, τὰ κεφάλαια, τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις πού τῆς παραδόθηκαν ἀπὸ ὅλες τὶς προηγούμενες γενιές, καὶ ἔτσι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, συνεχίζει τὴν παραδοσιακὴν δραστηριότητα μέσα σὲ τελειῶς ἀλλαγμένες συνθήκες καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μεταβάλλει τὶς παλιὲς περιστάσεις μὲ μιὰ τελειῶς ἀλλαγμένη δραστηριότητα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ διαστρεβλωθεῖ θεωρητικὰ ἔτσι πού ἡ κατοπινὴ ἱστορία νὰ γίνεται ὁ σκοπὸς τῆς προηγούμενης ἱστορίας. Λόγου χάρη, ὁ σκοπὸς πού ἀποδίδεται στὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς εἶναι νὰ προωθήσει τὴν ἔκρηξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἔτσι ἡ ἱστορία ἀποκτᾷ τοὺς δικούς της εἰδικούς σκοποὺς καὶ γίνεται «ἕνα πρόσωπο πλάι σὲ ἄλλα πρόσωπα» (δηλαδή: «Αὐτοσυνείδηση, Κριτικὴ, ὁ Μοναδικός, κλπ.), ἐνῶ αὐτὸ πού σημαίνουν οἱ λέξεις «προορισμός», «σκοπός», «σπέρμα», ἢ «ιδέα» τῆς παλιότερης ἱστορίας δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰν ἀφαίρεση δημιουργημένη ἀπὸ τὴν κατοπινὴ ἱστορία, μιὰ ἀφαίρεση τῆς δραστηρίας ἐπίδρασης πού ἡ παλιότερη ἱστορία ἀσχεῖ πάνω στὴν κατοπινὴ ἱστορία.

Ὅσο περισσότερο οἱ ξεχωριστὲς σφαῖρες, πού ἐπιδρῶν ἡ μιὰ πάνω

1. Ἡ γερμανικὴ ἔκφραση εἶναι: bürgerliche gesellschaft, πού μπορεῖ ἀλλοῦ νὰ σημαίνει «ἀστικὴ κοινωνία».

* /Τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα εἶναι διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο: / Βασικὰ ἐξετάσαμε ὡς τώρα μόνο μιὰ πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, τὴ μετὰ μόρφωση τῆς φύσης ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἄλλη πλευρὰ, ἡ μετὰ μόρφωση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους...

Προέλευση τοῦ κράτους καὶ ἡ σχέση τοῦ κράτους πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν κοινωνία.

στην άλλη, επεκτείνονται στην πορεία αυτής της εξέλιξης, τόσο περισσότερο ή αρχική απομόνωση των ξεχωριστών εθνών καταστρέφεται από τον αναπτυσσόμενο τρόπο παραγωγής και επικοινωνίας και τον καταμερισμό εργασίας που αυθόρμητα προωθείται απ' αυτά, τόσο περισσότερο ή ιστορία γίνεται παγκόσμια ιστορία. Έτσι λόγου χάρη, αν στην Αγγλία εφευρεθεί μια μηχανή, που στερεί το ψωμί χιλιάδων εργατών στην Ίνδία και την Κίνα, και ανατρέπει όλη τη μορφή ύπαρξης αυτών των κρατών, τότε αυτή η εφεύρεση γίνεται ένα παγκόσμιο ιστορικό γεγονός. Η πάλι ως πάrouμε την περίπτωση της ζάχαρης και του καφέ, που απόδειξαν την παγκόσμια ιστορική σημασία τους το 19ο αιώνα από το γεγονός ότι η έλλειψη αυτών των προϊόντων, που προκάλεσε ο ηπειρωτικός αποκλεισμός του Ναπολέοντα, στάθηκε η αιτία να ξεσηκωθούν οι Γερμανοί εναντίον του Ναπολέοντα κι έτσι έγιναν η συγκεκριμένη βάση των νικηφόρων απελευθερωτικών πολέμων του 1813. Από δω προκύπτει ότι αυτή η μετατροπή της ιστορίας σε παγκόσμια ιστορία δεν είναι, ως πούμε, μια άπλη πράξη αφαίρεσης από μέρους της «αυτοσυνείδησης», του παγκόσμιου πνεύματος ή οποιουδήποτε άλλου μεταφυσικού φαντάσματος, αλλά μια πράξη καθαρά υλική, που μπορεί να επιβεβαιωθεί εμπειρικά, μια πράξη που την απόδειξη της την παρέχει κάθε άτομο καθώς θαδίζει και στέκει, τρώει, πίνει και ντύνεται.

Στην ιστορία, ως τώρα, αποτελεί ασφαλώς εμπειρικό γεγονός, ότι τα χωριστά άτομα, με τη διεύρυνση της δραστηριότητάς τους σε παγκόσμια —ιστορική δραστηριότητα, έχουν όλο και περισσότερο υποδουλωθεί σε μια δύναμη ξένη προς αυτά (μια πίεση που την έχουν καταλάβει σαν ένα βρώμικο παιχνίδι από μέρους του λεγόμενου παγκόσμιου πνεύματος, κτλ.), μια δύναμη που έχει γίνει όλο και πιο τεράστια και, τελικά, αποδεικνύεται πως είναι η παγκόσμια αγορά. Αλλά είναι επίσης εμπειρικά διαπιστωμένο ότι με την ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης της κοινωνίας από την κομμουνιστική επανάσταση (θα πούμε περισσότερο γι' αυτή παρακάτω) και με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας που είναι ταυτόσημη μ' αυτή, θα καταργηθεί αυτή η δύναμη ή τόσο μυστηριώδης για τους γερμανούς θεωρητικούς, και ότι τότε η απελευθέρωση του κάθε ξεχωριστού ατόμου θα πραγματοποιηθεί στο μέτρο που η ιστορία θα μετατρέπεται σε παγκόσμια ιστορία. Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι ο πραγματικός πνευματικός πλούτος του ατόμου εξαρτιέται ολοκληρωτικά από τον πλούτο των πραγματικών του σχέσεων. Μόνο τότε θα απελευθερωθούν τα ξεχωριστά άτομα από τους διάφορους εθνικούς και τοπικούς φραγμούς, θα έρθουν σε πρακτική σύνδεση με την υλική και

πνευματική παραγωγή όλου του κόσμου και θα είναι σε θέση να αποκτήσουν την ικανότητα να απολαμβάνουν αυτή την δόλοπλευρη παραγωγή όλης της γης (τις δημιουργίες του ανθρώπου). Αυτή η καθολική εξέλιξη, φυσική μορφή της παγκόσμιας—ιστορικής συνεργασίας των ατόμων, θα μετατραπεί απ' αυτή την κομμουνιστική επανάσταση σε έλεγχο και συνειδητή κυριαρχία αυτών των δυνάμεων, που γεννημένες από την αμοιβαία δράση των ανθρώπων ανάμεσά τους έχουν ως τώρα επιβληθεί πάνω στους ανθρώπους και έχουν κυριαρχήσει πάνω τους σα δυνάμεις τελείως ξένες προς αυτούς. Αυτή η άποψη μπορεί τώρα πάλι να εκφραστεί με θεωρητικούς —ιδεαλιστικούς, δηλαδή φανταστικούς όρους σαν «αυτογένεση του Γένους» (ή κοινωνία σαν υποκείμενο) κι έτσι, οι διαδοχικές σειρές ατόμων που συνδέονται ανάμεσά τους μπορούν να νοηθούν σαν ένα μοναδικό άτομο, που πραγματοποιεί το μυστήριο να γεννάει τον εαυτό του. Είναι εδώ καθαρό ότι τα άτομα ασφαλώς φτιάχνουν το ένα το άλλο, φυσικά και πνευματικά, αλλά δε φτιάχνουν τον εαυτό τους ούτε με την παράλογη έννοια του Αγίου Μπρούνο, ούτε με την έννοια του «Μοναδικού», του «κατασκευασμένου» ανθρώπου.

Τελικά, από την αντίληψη της ιστορίας που σκιαγραφούμε θα δούμε επιπλέον τα παρακάτω συμπεράσματα: (1) Με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έρχεται ένα στάδιο όπου παραγωγικές δυνάμεις και μέσα επικοινωνίας έρχονται σε μια κατάσταση, που κάτω από τις υπάρχουσες σχέσεις, φέρνουν μονάχα κακό, και δεν είναι πια παραγωγικές αλλά καταστροφικές δυνάμεις (μηχανήματα και χρήμα). Και σε σύνδεση μ' όλα αυτά εμφανίζεται μια τάξη που πρέπει να σηκώσει όλα τα βάρη της κοινωνίας, χωρίς να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματά της, που όντας απόβλητη από την κοινωνία, σπρώχνεται αναγκαστικά στον πιο αποφασιστικό ανταγωνισμό προς όλες τις άλλες τάξεις, μια τάξη που αποτελεί την πλειοψηφία όλων των μελών της κοινωνίας, και που απ' αυτή πηγάζει η συνείδηση της αναγκαιότητας μιας ριζικής επανάστασης, ή κομμουνιστική συνείδηση, που μπορεί βέβαια να γεννηθεί και στις άλλες επίσης τάξεις με τη μελέτη της κατάστασης αυτής της τάξης. (2) Οι όροι που κάτω απ' αυτούς μπορούν να μπουν σε εφαρμογή καθορισμένες παραγωγικές δυνάμεις, είναι οι όροι της κυριαρχίας μιας καθορισμένης τάξης της κοινωνίας,* που η κοινωνική της δύναμη, που πηγάζει από αυτά που κατέχει, έχει την πρακτική της έκφραση με ιδε-

* / Αρχική διατύπωση στο χειρόγραφο: / 2. "Οτι κάθε στάδιο ανάπτυξης των

αλογική μορφή στην κάθε περίπτωση στον τύπο του κράτους, και επομένως κάθε επαναστατικός αγώνας κατευθύνεται έναντιον μιας τάξης που ως τότε θρίσκονταν στην εξουσία.* (3) Σε όλες τις επαναστάσεις ως τώρα ο τρόπος της δραστηριότητας έμενε πάντοτε άθικτος και ήταν μονάχα ζήτημα διαφορετικού καταμερισμού αυτής της δραστηριότητας, ένας καινούργιος καταμερισμός εργασίας σε άλλα πρόσωπα, ενώ η κομμουνιστική επανάσταση κατευθύνεται έναντιον του προηγούμενου τρόπου δραστηριότητας, καταργεί την έργασια,** και καταργεί την κυριαρχία όλων των τάξεων μαζί και τις ίδιες τις τάξεις, γιατί πραγματοποιείται από την τάξη που δε μετράει πια σαν τάξη μέσα στην κοινωνία, δεν αναγνωρίζεται σε μια τάξη, και είναι η ίδια η έκφραση της διάλυσης όλων των τάξεων, έθνοτήτων, κτλ., μέσα στη σημερινή κοινωνία, και

4) Τόσο για την παραγωγή σε μαζική κλίμακα αυτής της κομμουνιστικής συνείδησης, όσο και για την έπιτυχία αυτής της υπόθεσης, είναι αναγκαία η αλλαγή των ανθρώπων σε μαζική κλίμακα, μια αλλαγή που μπορεί να γίνει μονάχα με ένα πρακτικό κίνημα, με μίαν επανάσταση. Αυτή η επανάσταση είναι επομένως αναγκαία, όχι μόνο έπειδη ή κυρίαρχη τάξη δε μπορεί να ανατραπεί με κανέναν άλλο τρόπο, αλλά έπίσης έπειδη ή τάξη που την ανατρέπει μόνο σε μίαν επανάσταση μπορεί να πετύχει να απαλλαγεί από την προαιώνια «κόπρο του Αδύειου» και να γίνει ικανή να θεμελιώσει έξ αρχής την κοινωνία.***

παραγωγικών δυνάμεων χρησιμεύει σε βάση για την κυριαρχία μιας ορισμένης τάξης της κοινωνίας.

* /Σημείωση του Μαρξ στο περιθώριο:/ κατά τρόπο που οι άνθρωποι έχουν συμφέρον να διατηρήσουν την υπάρχουσα κατάσταση της παραγωγής.

** /'Απόσπασμα διαγραμμαμένο στο χειρόγραφο:/...τή (σύγχρονη) μορφή δραστηριότητας που μ' αυτήν η κυριαρχία των...

*** /Το ακόλουθο χωρίο είναι διαγραμμαμένο στο χειρόγραφο:/ 'Ενώ όλοι οι κομμουνιστές στη Γαλλία καθώς και στην 'Αγγλία και Γερμανία έχουν από παλιά συμφωνήσει για την ανάγκη της επανάστασης, ο 'Αγιος Μπροϋνο εξακολουθεί με την ήσυχία του να όνειρεύεται, και πιστεύει ότι ο «πραγματικός ανθρωπισμός», δηλαδή ο κομμουνισμός, πρόκειται να πάρει «τη θέση του σπιριτουαλισμού» (που δεν έχει κομμια θέση), μονάχα για να μπορεί να κερδίσει σε σεβασμό. 'Υστερα συνεχίζει να όνειρεύεται ότι, χωρίς όμφιβολία, «θα έρθει η σωτηρία, ενώ η γη θα γίνει ούρανός κι ο ούρανός γη». ('Ο θεολόγος είναι ακόμα άνικανός να ξεχάσει τόν ούρανό.) «Και τότε ή χαρά κι ή μακαριότητα θα άνητχούν σε ούράνιες όρμονίες στους αιώνας των αίωνων». (σελ. 140.) 'Ο άγιος πατέρας της εκκλησίας θα έκπλαγεί πολύ όταν θα τόν προλάβει ή ημέρα της κρίσεως, ή μέρα που πρόκειται να συμβούν όλα αυτά, μια μέρα που ή σύγη

Αυτή ή αντίληψη της ιστορίας εξαρτιέται από την ικανότητα μας να εκθέτουμε την πραγματική διαδικασία της παραγωγής, ξεκινώντας από την υλική παραγωγή της άμεσης ζωής, και να καταλαβαίνουμε τη μορφή έπικοινωνίας, που συνδέεται μ' αυτή και δημιουργείται από αυτό τόν τρόπο παραγωγής (δηλαδή την ιδιωτική κοινωνία στα διάφορα στάδια της), σε βάση όλης της ιστορίας, και να τη δείξουμε στη δράση της σαν κράτος, να εξηγήσουμε μέσω αυτής όλα τα διαφορετικά θεωρητικά προϊόντα και μορφές συνείδησης, τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, την ήθική, κτλ., κτλ., και να παρακολουθήσουμε τη γέννησή τους και την ανάπτυξη τους από αυτή τη βάση, πράγμα ασφαλώς που θα έπιτρέψει να παρουσιάσουμε τó θέμα στην ολόττητα του (και επομένως την άμοιβαία έπίσης δράση αυτών των διαφόρων πλευρών ανάμεσά τους). Η αντίληψη αυτή δεν πρόκειται, όπως ή ιδεαλιστική άποψη της ιστορίας, να αναζητεί σε κάθε περίοδο μια κατηγορία, αλλά παραμένει σταθερά πάνω στο πραγματικό έδαφος της ιστορίας. Δέν εξηγεί την πρακτική από την ιδέα, αλλά εξηγεί τó σχηματισμό των ιδεών από την υλική πρακτική, και σύμφωνα μ' αυτά καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλες οι μορφές και τα προϊόντα της συνείδησης δε μπορούν να εξαλειφθούν με διανοητική κριτική, με την άναγωγή τους στην «αυτοσυνείδηση» ή με τη μεταμόρφωσή τους σε «όπτασίες», «φαντάσματα», φαντασίες, κτλ.,² αλλά μόνο με την πρακτική άνατροπή των κοινωνικών σχέσεων που γέννησαν αυτή την ιδεαλιστική φλυαρία. 'Ότι όχι ή κριτική, αλλά ή επανάσταση

της θα είναι ή άντανάκλαση των καμένων πόλεων στον ούρανό, όταν μαζί με τις «ούράνιες όρμονίες» θα άνητχούν στ' αυτιά του οι μελωδίες της Μασσαλιώτιδας και της Καρμανιόλας συνοδευόμενες από τόν αναγκαίο ήχο του κανονιού, ενώ ή λαιμητόμο θα κρατάει τó χρόνο, όταν ή έπνοηδιστη «μάζα» θα φωνάζει ca ira ca ira, θα καταργεί την «αυτοσυνείδηση» με τη βοήθεια του φανοστάτη.² 'Ο 'Αγιος Μπροϋνο δεν έχει καθόλου δικίο να ζωγραφίζει μίαν έξωραισμένη εικόνα «χαράς και μακαριότητας στους αιώνας των αίωνων». Δε δίνουμε στον έαυτό μας την εύχαρίστηση να σκιαγραφήσουμε από τα πριν τη συμπεριφορά του 'Αγιου Μπροϋνο την ημέρα της κρίσεως. Είναι έπιλέον δύσκολο να κρίνουμε αν τους Prolétaires en revolution θα πρέπει να τους κατανοήσουμε σαν «υπόσταση» (που έξεγείρεται έναντιον της «αυτοσυνείδησης»), σε «μάζα», που θέλει να ανατρέψει την κριτική, ή σε μίαν έκπόρευση του πνεύματος που όμως δε διαθέτει άκόμα την άπαιτούμενη συνέπεια για να χωνέψει τις ιδέες του Μπούουερ.

1. 'Υπαινιγμός στο στίχο του τραγουδιού: «Les Aristocrates à la Lanterne».

2. 'Υπαινιγμός στις θεωρίες των Μπούουερ και Στίρνερ. Βλέπε πιο κάτω.

1. φημί
2. συνείδηση

είναι ή κινητήρια δύναμη τής ιστορίας, και επίσης τής θρησκείας, τής φιλοσοφίας και κάθε άλλης θεωρίας. Δείχνει αυτή ή αντίληψη ότι ή ιστορία δέν τελειώνει με τὸ νὰ διαλυθεῖ μέσα στην «αὐτοσυνείδηση» σάν «πνεῦμα τοῦ πνεύματος», ἀλλὰ ότι σέ κάθε στάδιο θρίσκειται ἕνα ὕλικὸ ἀποτέλεσμα: ἕνα σύνολο παραγωγικῶν δυνάμεων, μιὰ ιστορικὰ δημιουργημένη σχέση ἀτόμων πρὸς τὴ φύση και ἀνάμεσά τους, πού παραδίδεται σέ κάθε γενιὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενὴ τῆς, μιὰ μάζα παραγωγικῶν δυνάμεων, κεφαλαίων και περιστάσεων, πού, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, πραγματικὰ μετατρέπονται ἀπὸ τὴ νέα γενιὰ, ἀλλὰ επίσης, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῆς ὑπαγορεύουν τοὺς ὅρους τῆς ζωῆς τῆς και τῆς δίνουν μιὰ καθορισμένη ἀνάπτυξη. ἕναν εἰδικὸ χαρακτήρα. Δείχνει συνεπῶς ότι οἱ περιστάσεις φτιάχνουν τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀνθρωποὶ φτιάχνουν τὶς περιστάσεις. Αὐτὸ τὸ σύνολο παραγωγικῶν δυνάμεων, κεφαλαίων, και κοινωνικῶν μορφῶν ἐπικοινωνίας, πού κάθε ἄτομο και γενιὰ τὸ θρίσκει νὰ ὑπάρχει σάν κάτι δεδομένο, εἶναι ή πραγματικὴ βάση αὐτοῦ πού οἱ φιλόσοφοι τὸ ἔχουν νοήσει σάν «ὑπόσταση» και «οὐσία τοῦ ἀνθρώπου», και αὐτοῦ πού τὸ ἔχουν ἀποθεώσει και τὸ ἔχουν καταπολεμήσει: εἶναι μιὰ πραγματικὴ βάση πού οὔτε στὸ ἐλάχιστο δὲ διαταράσσεται, στὰ ἀποτελέσματά τῆς και στὴν ἐπιρροή τῆς πάνω στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τὸ γεγονός ότι αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι ἐξεγείρονται ἐναντίον τῆς σὰ μιὰ «αὐτοσυνείδηση» και σὰ «Μοναδικοί». Αὐτοὶ οἱ ὅροι ζωῆς, πού οἱ διαφορὲς γενιές τοὺς θρίσκουν νὰ ὑπάρχουν, ἀποφασίζουν επίσης ἂν ὁ περιοδικὰ ἐπανερχόμενος στὴν ἱστορία ἐπαναστατικὸς τρανταγμὸς θὰ εἶναι ή ὄχι ἀρκετὰ δυνατὸς γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὴ βάση ὅλου τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος. Καὶ ἂν αὐτὰ τὰ ὕλικά στοιχεῖα τῆς ὀλοκληρωμένης ἀνατροπῆς δὲν ὑπάρχουν (κυρίως, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ ὑπάρχουσες παραγωγικὲς δυνάμεις, και ἀπὸ τὴν ἄλλη ή διαμόρφωση μιᾶς ἐπαναστατικῆς μάζας πού ξεσηκώνεται ὄχι μόνον ἐναντίον τῶν ὡς τώρα ξεχωριστῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἐναντίον τῆς ὡς τώρα πραγματικῆς «παραγωγῆς τῆς ζωῆς», ἐναντίον τῆς «συνολικῆς δραστηριότητος» πού πάνω τῆς βασίζονται), τότε, σέ ὅτι, ἀφορᾷ τὴν πρακτικὴ ἐξέλιξη, εἶναι τελείως ἀδιάφορο ἂν ή ἰδέα αὐτῆς τῆς ἐπαναστάσεως ἔχει κίβλας διατυπωθεῖ ἑκατοντάδες φορές, ὅπως τὸ ἀποδείχνει ή ἱστορία τοῦ κομμουνισμού.

Στὴν ὅλη ἀντίληψη τῆς ἱστορίας μέχρι τώρα, αὐτὴ ή πραγματικὴ βάση τῆς ἱστορίας εἶτε παραμελήθηκε τελείως, εἶτε θεωρήθηκε δευτερεύον θέμα ἄσχετο με τὴν πορεία τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία πρέπει ἐπομένως νὰ γράφεται πάντα σύμφωνα με ἕνα κριτήριό πού θρίσκειται ἔξω ἀπ' αὐτὴν. Ἡ πραγματικὴ παραγωγή τῆς ζωῆς ἐμφανίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἱ-

στορίας, ἐνῶ ή κυρίως ἱστορικὴ ζωὴ παρουσιάζεται σάν ἀποχωρισμένη ἀπὸ τὴ συνηθισμένη ζωὴ, σάν κάτι τὸ ἐξώκοσμο και ὑπεργήινο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ή σχέση τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴ φύση ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἱστορία και δημιουργεῖται ἔτσι ή ἀντίθεση τῆς φύσεως και τῆς ἱστορίας. Οἱ ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας μπόρεσαν νὰ δοῦνε στὴν ἱστορία μονάχα τὴν πολιτικὴ δράση τῶν ἡγετῶν και τῶν κρατῶν, τοὺς θρησκευτικοὺς και κάθε εἶδους θεωρητικοὺς ἀγῶνες, και ἰδιαίτερα σέ κάθε ἱστορικὴ ἐποχὴ συμμερίζονται τὴν ψευδαίσθησιν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Λόγου χάρι, ἂν μιὰ ἐποχὴ φαντάζεται τὸν ἑαυτὸ τῆς ὅτι προωθεῖται ἀπὸ καθαρὰ «πολιτικὰ» ή «θρησκευτικὰ» κίνητρα, παρόλο πού ή «θρησκεία» και ή «πολιτικὴ» εἶναι μόνον μορφές τῶν πραγματικῶν τῆς κινήτρων, ὁ ἱστορικὸς ἀποδέχεται αὐτὴ τὴ γνώμη. Ἡ «φαντασία», ή «ἀντίληψη» τῶν δεδομένων ἀνθρώπων γιὰ τὴν πραγματικὴ τους πρακτικὴ, μετατρέπεται στὴ μόνη καθοριστικὴ και ἐνεργητικὴ δύναμη, πού ἐλέγχει και καθορίζει τὴν πρακτικὴ τους. Ὅταν ή στοιχειώδης μορφή πού μ' αὐτὴν ἐμφανίζεται ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας στοὺς Ἰνδοὺς και Αἰγυπτίους, προκαλεῖ τὸ σύστημα τῶν καστῶν στὸ κράτος τους και τὴ θρησκεία τους, οἱ ἱστορικοὶ πιστεύουν ότι τὸ σύστημα τῶν καστῶν εἶναι ή δύναμη πού δημιούργησε αὐτὴ τὴ στοιχειώδη κοινωνικὴ μορφή. Ἐνῶ οἱ Γάλλοι και οἱ Ἄγγλοι κατέχονται τουλάχιστο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ψευδαίσθηση, πού εἶναι ή πιὸ κοντινὴ στὴν πραγματικότητα, οἱ Γερμανοὶ κινουῦνται μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ «καθαροῦ πνεύματος» και κάνουν τὴ θρησκευτικὴ ψευδαίσθησιν κινήτρια δύναμη τῆς ἱστορίας. Ἡ χεγκελιανὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι ή τελευταία συνέπεια πού ἔχει φτάσει στὴν «πιὸ καθαρὴ ἔκφραση» τῆς, ὅλης αὐτῆς τῆς γερμανικῆς ἱστοριογραφίας, πού γι' αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ζήτημα πραγματικῶν οὔτε κἂν πολιτικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ καθαρῶν σκέψεων, πού σέ συνέχεια πρόκειται νὰ ἐμφανιστοῦν στὸν Ἅγιο Μπρούνο σὰ μιὰ σειρά «σκέψεων» πού ἀλληλοστρώγονται και καταποντίζονται τελικὰ μέσα στὴν «αὐτοσυνείδηση». Καὶ με μεγαλύτερη ἀκόμη λογικὴ συνοχὴ παρουσιάζεται ή πορεία τῆς ἱστορίας στὸν Ἅγιο Μάξ Στίρνερ, (πού δὲν ξέρει τίποτε ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἱστορία) σάν ἀπλή διήγηση με «ἱππότες», ληστὲς και φαντάσματα, πού ἀπὸ τὰ δράματά τους μπορεῖ φυσικὰ, νὰ ξεφύγει μόνο με τὴν «ἀσέβεια».* Αὐτὴ ή ἀντίληψη εἶναι ἀληθινὰ θρησκευτικὴ: βάζει σάν ἀξίωμα

* /Σημείωση τοῦ Μαρξ στὸ περιθώριο: / Ἡ λεγόμενη ἀντικειμενικὴ ἱστοριογραφία εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς πού ἐξετάζει τὶς ἱστορικὲς συνθήκες ὄνεξάρτητα ἀπὸ δραστηριότητα. Ἀνπιδραστικὸς χαρακτήρας.

δτι ὁ θρησκευτικὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἀρχικὸς ἄνθρωπος ἀπ' οὗ ξεκινᾷ ἡ ἱστορία. Καὶ μέσα στὴ φαντασία του θάζει τὴ θρησκευτικὴ παραγωγὴ παραστάσεων στὴ θέση τῆς πραγματικῆς παραγωγῆς τῶν μέσων ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Ἡ ὄλη ἀντίληψη τῆς ἱστορίας μαζί με τὴν ἀποσύνθεσή της καὶ τοὺς ἐνδοιασμοὺς καὶ τὶς ἀμφιβολίες πού προκύπτουν ἀπ' αὐτήν, εἶναι μιὰ καθαρὰ ἔθνικὴ ὑπόθεση τῶν Γερμανῶν, καὶ ἔχει μόνο τοπικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Γερμανία, ὅπως λόγου χάρη τὸ σημαντικὸ ζήτημα, πού πολλές φορές ἐξετάζεται τελευταία, γιὰ τὸ πῶς πραγματικὰ «περνᾷμε ἀπὸ τὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ στὸ βασίλειο τοῦ Ἀνθρώπου» — σάμπως αὐτὸ τὸ «βασίλειο τοῦ Θεοῦ» νὰ ἔχει ποτὲ ὑπάρξει ὅπουδήποτε ἄλλοῦ ἔξω ἀπὸ τὴ φαντασία, καὶ σάμπως αὐτοὶ οἱ σοφοὶ κύριοι νὰ μὴ ζοῦν διαρκῶς καὶ σὲ γνώση τους μέσα στὸ «βασίλειο τοῦ Ἀνθρώπου» πρὸς τὸ ὁποῖο ἀναζητοῦν τὸ δρόμο. Καὶ σάμπως ἡ ἐπιστημονικὴ διασκέδαση (γιατὶ δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο) τῆς ἐξηγήσεως τοῦ ἀλλόκοτου αὐτῆς τῆς θεωρητικῆς κατασκευῆς πάνω στὰ σύννεφα νὰ μὴ θρίσκειται ἀντίθετα, στὸ νὰ δεῖξουμε ὅτι αὐτὴ πηγάζει μέσα ἀπὸ τὶς πραγματικὲς γήινες συνθήκες. Πάντοτε, γι' αὐτοὺς τοὺς Γερμανοὺς, τὸ θέμα ἀπλῶς εἶναι νὰ ἀνάγουν τὸν παραλογισμὸ τῶν προηγούμενων συγγραφέων σὲ κάποιαν ἄλλη ἰδιοτροπία, δηλαδὴ νὰ προϋποθέτουν ὅτι ὅλος αὐτὸς ὁ παραλογισμὸς ἔχει τελικὰ μιὰν εἰδικὴ ἔννοια πού πρέπει νὰ ἀποκαλυφθεῖ, ἐνῶ στὴν πραγματικὴ ὑπάρχει μονάχα ζήτημα νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴ θεωρητικὴ φρασολογία ἀπὸ τὶς πραγματικὰ ὑπάρχουσες σχέσεις. Ἡ πραγματικὴ, πρακτικὴ διάλυση αὐτῆς τῆς φρασολογίας, ἡ ἐξάλειψη αὐτῶν τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, θὰ πραγματοποιηθεῖ, ὅπως ἤδη εἴπαμε, μονάχα μετὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν περιστάσεων, ὅχι μετὰ θεωρητικὰ συμπεράσματα. Γιὰ τὴ μάζα τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ γιὰ τὸ προλεταριάτο, αὐτὲς οἱ θεωρητικὲς ἰδέες δὲν ὑπάρχουν καὶ ἐπομένως δὲ χρειάζεται νὰ καταργηθοῦν, κι ἂν αὐτὴ ἡ μάζα εἶχε ποτὲ ὁποιοσδήποτε θεωρητικὲς ἰδέες, π.χ. θρησκεία, κτλ., αὐτὲς ἔχουν ἀπὸ καιρὸ τώρα διαλυθεῖ ἀπὸ τὶς περιστάσεις.

Ὁ καθαρὰ ἔθνικὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν ζητημάτων καὶ λύσεων ἀποδείχεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ οἱ θεωρητικοὶ πιστεύουν μετὰ κάθε σοβαρότητα, ὅτι χίμαιρες ὅπως ὁ «Θεᾶνθρωπος», ὁ «Ἀνθρωπος», κτλ., ἔχουν κυριαρχήσει στὶς ξεχωριστὲς ἐποχὲς τῆς ἱστορίας (ὁ Ἅγιος Μπρούνο μάλιστα φτάνει νὰ βεβαιώνει ὅτι «μόνον ἡ κριτικὴ καὶ οἱ κριτικοὶ ἔχουν κάνει τὴν ἱστορία») καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅταν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι κατασκευάζουν ἱστορικὰ συστήματα, πηδᾶνε ὅλες τὶς παλιότερες περιόδους μετὰ τὴ μεγαλύτερη ταχύτητα καὶ περνοῦν ἅμεσα ἀπὸ τὸ «Μογγολικὸ πολιτισμὸ» στὴν ἱστορία τῆ «γεμάτη περιεχόμενο», δηλαδὴ στὴν ἱστορία τῶν

«Χρονικῶν τῆς Χάλλε» καὶ τῶν «Γερμανικῶν Χρονικῶν»¹ καὶ τῆς διάλυσης τῆς χεγκελιανῆς σχολῆς μέσα σ' ἓνα γενικὸ καυγᾶ. Ξεχνοῦν ὅλα τὰ ἄλλα ἔθνη, ὅλα τὰ πραγματικὰ γεγονότα, καὶ τὸ Theatrum Mundi περιορίζεται στὴν Ἐκθεση Βιβλίου τῆς Λειψίας καὶ στὰ ἀλληλοτσακώματα τῆς «Κριτικῆς», τοῦ «Ἀνθρώπου», καὶ «τοῦ Μοναδικοῦ».² Ὅταν αὐτοὶ οἱ θεωρητικοὶ πραγματεύονται πραγματικὰ ἱστορικὰ θέματα, ὅπως λόγου χάρη, τὸ 18ο αἰῶνα, δίνουν ἀπλῶς μιὰν ἱστορία τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς, ἀποσπασμένη ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ τὴν πρακτικὴ ἐξέλιξη πού ἀποτελοῦν τὴ βάση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, καὶ ἐπιπλέον δίνουν αὐτὴ τὴν ἱστορία μετὰ τὸ σκοπὸ νὰ παρουσιάσουν αὐτὴ τὴν περίοδο ὡς ἓνα ἀτελὲς προκαταρκτικὸ στάδιο, ὡς τὸν περιορισμένο ἀκόμα προάγγελο τῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀγῶνα τῶν γερμανῶν φιλοσόφων ἀπὸ τὸ 1840 μέχρι τὸ 1844. Ὅπως θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ περιμένει, ὅταν γράφουν τὴν ἱστορία μιᾶς παλιότερης περιόδου, μετὰ τὸ σκοπὸ νὰ τονιστεῖ ἡ λαμπρότητα ἐνὸς μὴ ἱστορικοῦ προσώπου καὶ τῶν φαντασιῶν του, ὅλα τὰ πραγματικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἀκόμα καὶ οἱ πραγματικὰ ἱστορικὲς εἰσβολὲς τῆς πολιτικῆς στὴν ἱστορία, οὔτε κἀν ἀναφέρονται. Ἄντι γι' αὐτό, μᾶς δίνουν μιὰ διήγηση βασισμένη ὅχι στὴν ἔρευνα ἀλλὰ σὲ αὐθαίρετες ἱστορικὲς κατασκευὲς καὶ φιλολογικὴ φλυαρία, ὡς αὐτὴ πού ἔδωσε ὁ Ἅγιος Μπρούνο στὴν ξεχασμένη του τώρα ἱστορία τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα.³ Αὐτοὶ οἱ γεμάτοι ἔμφαση καὶ ἔπαρση φιλικατζήδες τῶν ἰδεῶν, πού φαντάζονται τοὺς ἑαυτοὺς τους πῶς βρίσκονται πολὺ πιὸ πάνω ἀπὸ τὶς ἔθνικες προκαταλήψεις, εἶναι ἔτσι στὴν πράξη πολὺ πιὸ ἐθνικιστὲς ἀπὸ τοὺς φιλισταίους θαμῶνες τῶν μπυραριῶν, πού ὀνειρεύονται μιὰν ἐνωμένη Γερμανία. Δὲν ἀναγνωρίζουν τὰ ἔργα ἄλλων ἔθνων ὡς ἱστορικὰ: ζοῦν μέσα στὴ Γερμανία, σύμφωνα μετὰ τὴ Γερμανία καὶ γιὰ τὴ Γερμανία. Μετατρέπουν τὸν ὕμνο τοῦ Ρήνου⁴ σὲ θρησκευτικὸ ὕμνο καὶ κατακτοῦν τὴν Ἀλσατία καὶ τὴ Λοραίνη ληστεύοντας τὴ γαλλικὴ φιλοσοφία ἀντὶ τὸ γαλλικὸ κράτος, ἐκγερμανίζοντας γαλλικὲς ἰδέες ἀντὶ γαλλικὲς ἐπαρχίες. Ὁ χερ Venedey⁵ εἶναι ἓνας κοσμοπολίτης ἂν τὸν συγκρίνουμε μετὰ

1. Συντηρημένος τίτλος ἐνὸς περιοδικοῦ τῶν Νεο-Χεγκελιανῶν πού διευθύνονταν ἀπὸ τοὺς Ρούγκε καὶ Ἐχτερμέλερ καὶ ἐκδόθηκε ἀρχικὰ στὴν Πρωσία σὰ «Χρονικὰ τῆς Χάλλε» καὶ σὲ συνέχεια στὴ Σαρδηνία σὰ «Γερμανικὰ Χρονικὰ». Τὸ Γενάρη τοῦ 1844 ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία τοῦ περιοδικοῦ σ' ὁλόκληρη τὴ Γερμανία.

2. Ὑπαινίσσεται διαδοχικὰ τοὺς Μπούουερ, Φύουερμαχ καὶ Στίρνερ.

3. Bruno Bauer: Geschichte der Politik, Cultur und Aufklärung des achtzehnten Jahrhunderts, Charlottenburg. 1843 - 45, Bd 1 - 4.

4. Ἐθνικιστικὸς ὕμνος τοῦ Ν. Μπέρερ.

5. Γερμανὸς δημοσιογράφος καὶ πολιτικὸς τῆς ἀριστερᾶς.

τούς Ἅγιους Μπροῦνο καὶ Μάξ, πού, μέσο τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας τῆς θεωρίας, κηρύσσουν τὴν παγκόσμια κυριαρχία τῆς Γερμανίας.

Βλέπουμε ἐπίσης καθαρά, μὲ δάση αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία, πόσο γελιέται (ὁ Φώυερμπαχ ὅταν (στὴν Τριμηνιαία Ἐπιθεώρηση τοῦ Βίγκαντ, 1845, τόμος 2) χαρακτηρίζοντας τὸν ἑαυτό του «ἄνθρωπο τῆς κοινότητας» αὐτοανακηρύσσεται κομμουνιστής, καὶ μετατρέπει τὴν ὀνομασία αὐτὴ σὲ ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔτσι πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ μετατρέψει τὴ λέξη «κομμουνιστής», πού στὸν πραγματικὸ κόσμον σημαίνει τὸν ἑαυτὸ ἐνός καθορισμένου ἐπαναστατικοῦ κόμματος, σὲ μιὰν ἀπλὴ κατηγορία. Ὅλο τὸ συμπέρασμα τοῦ Φώυερμπαχ ἀναφορικὰ μὲ τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἀνάμεσά τους ἀποδίδει ἀποκλειστικὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκη καὶ π ἄ ν τ ο τ ε ε ἶ χ α ν ἄ ν ἄ γ κ η ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Θέλει νὰ ἀποκαταστήσει τὴ συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, δηλαδὴ, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι θεωρητικοί, νὰ παράγει ἀπλῶς μιὰ ὀρθὴ συνείδηση γιὰ ἓνα ὁ π ἄ ρ χ ο ν γεγονός, ἐνῶ γιὰ τὸν πραγματικὸ κομμουνιστὴ αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ἀνατροπὴ τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων. Ἐπιπλέον, ἀναγνωρίζουμε πέρα γιὰ πέρα ὅτι ὁ Φώυερμπαχ προσπαθώντας νὰ παράγει τὴ συνείδηση ἀκριβῶς α ὕ τ ο ὕ τοῦ γεγονότος, προχωρεῖ τόσο ὅσο εἶναι δυνατό νὰ προχωρήσει ἓνας θεωρητικὸς, χωρὶς νὰ σταματᾷ νὰ εἶναι ἓνας θεωρητικὸς καὶ φιλόσοφος. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πάντως, ὅτι ὁ Ἅγιος Μπροῦνο καὶ ὁ Ἅγιος Μάξ ἀρπάζουν τὴν ἀντίληψη τοῦ Φώυερμπαχ γιὰ τὸν κομμουνιστὴ καὶ τὴ βάζουν στὴ θέση τοῦ πραγματικοῦ κομμουνιστῆ — πράγμα πού τὸ κάνουν, ὡς ἓνα μέρος, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ καταπολεμήσουν τὸν κομμουνισμὸν ὡς «πνεῦμα τῶν πνευμάτων», σὰ μιὰ φιλοσοφικὴ κατηγορία, ὡς ἓναν ἴσο τους ἀντίπαλο καί, στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἅγιου Μπροῦνο, ὡς ἓνα μέρος, ἐπίσης γιὰ πραγματιστικὰ συμφέροντα. Σὰν ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς ὁ Φώυερμπαχ ἀποδέχεται καὶ ταυτόχρονα παρανοεῖ τὴν ὑπάρχουσα πραγματικότητα, πού συνεχίζει νὰ τὴ συμμερίζεται μὲ τοὺς ἀντιπάλους μας, θυμίζουμε τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ Φίλοσοφία τοῦ μέλλοντος, ὅπου ἀναπτύσσει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἐνός πράγματος ἢ ἐνός ἀνθρώπου εἶναι ταυτόχρονα ἢ οὐσία τους, ὅτι οἱ ὄροι ὑπαρξῆς, ὁ τρόπος ζωῆς καὶ δραστηριότητος ἐνός ξεχωριστοῦ ζώου ἢ ἀνθρώπου εἶναι αὐτοὶ πού μέσα τους ἢ «οὐσία» του νιώθει ἰκανοποιημένη. Ἐδῶ κάθε ἐξαίρεση νοεῖται ρητὰ ὡς ἄτυχη περίπτωση, σὰ μιὰ ἀνωμαλία πού

1. Ἔργο τοῦ Feuerbach: Grundsätze der Philosophie der Zukunft. Ζυρίχη καὶ Βίντεντσοφ 1843.

δὲ μπορεῖ ν' ἀλλάξει. Ἔτσι, ἂν ἑκατομμύρια προλετάριοι νιώθουν ὅτι δὲν εἶναι καθόλου ἰκανοποιημένοι ἀπὸ τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς τους, ἂν ἢ «ὑπαρξῆς»¹ τους οὔτε στὸ ἐλάχιστο δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν «οὐσία» τους, τότε, σύμφωνα μὲ τὸ ἀπόσπασμα πού ἀναφέραμε, πρόκειται γιὰ μιὰ ἀναπόφευκτη ἀτυχία, πού πρέπει νὰ τὴν ὑποστῆ κανεὶς ἡρεμα. Τὰ ἑκατομμύρια τῶν προλεταρίων καὶ τῶν κομμουνιστῶν, ὡστόσο, κρίνουν διαφορετικὰ καὶ θὰ τὸ ἀποδείξουν στὴν ὥρα του, ὅταν φέρουν τὴν ὑπαρξὴ τους σὲ ἀρμονία μὲ τὴν «οὐσία» τους μέσα στὴν πράξη, μέσο μιᾶς ἐπανάστασης. Ὁ Φώυερμπαχ, γι' αὐτὸ, ποτὲ δὲ μιλάει γιὰ τὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ἀλλὰ πάντοτε καταφεύγει στὴν ἐξωτερικὴ φύση, καὶ μάλιστα στὴ φύση πού δὲν ἔχει ἀκόμα ὑποταχθεῖ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ κάθε καινούργια ἀνακάλυψη, κάθε πρόοδος τῆς βιομηχανίας, ἀποσπάει καὶ ἓνα ἄλλο κομμάτι ἀπ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ἔτσι πού διαρκῶς περιορίζεται τὸ ἔδαφος πού παρέχει παραδείγματα πού ἐπαληθεύουν τὶς τέτοιες προτάσεις τοῦ Φώυερμπαχ. Ἡ «οὐσία» τοῦ ψαριοῦ — γιὰ νὰ ἐπαναλάβουμε μιὰ θέση τοῦ Φώυερμπαχ — εἶναι ἡ «ὑπαρξὴ» του, τὸ νερό. Ἡ «οὐσία» τοῦ ψαριοῦ τοῦ ποταμοῦ εἶναι τὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ. Ἀλλὰ τὸ τελευταῖο παύει νὰ εἶναι ἡ «οὐσία» τοῦ ψαριοῦ καὶ δὲν εἶναι πιά κατάλληλο περιβάλλον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ὁ ποταμὸς ἀρχίζει νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴ βιομηχανία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού μολύνεται μὲ χρώματα καὶ ἄλλα ἀπορρίμματα καὶ τὸν διαπλέουν ἀτμόπλοια, ἢ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού τὸ νερὸ του διοχετεύεται σὲ κανάλια, ὅπου ἢ ἀπλὴ ἀποξήρανση μπορεῖ νὰ στερήσει τὸ ψάρι ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς ὑπαρξῆς του. Οἱ ἐξηγητὲς πῶς ὄλες οἱ τέτοιες ἀντιφάσεις εἶναι ἀναπόφευκτες ἀνωμαλίες δὲ διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν κατηγορίαν πού προσφέρει ὁ Ἅγιος Μάξ Στίρνερ τοὺς δυσαρεστημένους, λέγοντας πῶς αὐτὴ ἢ ἀντίφαση εἶναι δικιά τους ἀντίφαση καὶ αὐτὸ τὸ χάλι δικό τους χάλι, ὅποτε θὰ ἔπρεπε εἴτε νὰ ἡρεμήσουν, νὰ κρατήσουν τὴν ἀγανάκτηση γιὰ τὸν ἑαυτό τους, εἴτε ἀκόμα νὰ ἐξεγερθοῦν ἐναντίον της μὲ φανταστικὸ τρόπο. Αὐτὴ ἢ ἐξήγησις διαφέρει ἐλάχιστα ἀπὸ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Ἅγιου Μπροῦνο ὅτι αὐτὲς οἱ ἀτυχεῖς περιστάσεις ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐνδιαφερόμενοι εἶναι κολλημένοι μέσα στὴ λάσπη τῆς «ὑπόστασης», δὲν ἔχουν προχωρήσει στὴν «ἀπόλυτη αὐτοσυνείδηση», καὶ δὲν καταλαβαίνουν πῶς αὐτὲς οἱ ἀντίφασες συνθήκες εἶναι πνεῦμα τοῦ πνεύματός του.

1. Στὶς παλιότερες ἐκδόσεις τῆς «Ἰδεολογίας» τὸ κείμενον διακόπτονταν ἐδῶ. Τὸ κενὸ αὐτὸ συμπληρώθηκε κατὰ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη μερικῶν σελίδων τοῦ χειρογράφου πού πρωτοδημοσιεύθηκαν τὸ 1962.

(3)

Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική ή δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής υποτάσσονται σ' αυτά. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της. Τα άτομα που αποτελούν την κυρίαρχη τάξη, διαθέτουν ανάμεσα σ' άλλα συνείδηση, και άρα σκέφτονται. Στο βαθμό επομένως που κυριαρχούν σαν τάξη και καθορίζουν όλη την έκταση μιας εποχής, είναι αυτονόητο ότι το κάνουν αυτό παντού, επομένως ανάμεσα στα άλλα κυριαρχούν επίσης σε στοχαστές, σαν παραγωγοί ιδεών, και ρυθμίζουν την παραγωγή και διανομή των ιδεών της εποχής τους. Έτσι οι ιδέες τους είναι οι κυρίαρχες ιδέες της εποχής τους. Λόγου χάρη, σε μιαν εποχή και σε μια χώρα όπου η βασιλική εξουσία, ή αριστοκρατία και η αστική τάξη αγωνίζονται για την κυριαρχία και όπου επομένως η κυριαρχία είναι μοιρασμένη, ή θεωρία της διάκρισης των εξουσιών αποδειχνεται σαν η κυρίαρχη ιδέα και εκφράζεται σαν ένας «αιώνιος νόμος».

Ο καταμερισμός της εργασίας, που τον συναντήσαμε κιόλας πιό πάνω (σελ. 62) σε μια από τις κύριες δυνάμεις της ιστορίας ως τώρα, εκδηλώνεται επίσης μέσα στην κυρίαρχη τάξη σαν καταμερισμός της πνευματικής και υλικής εργασίας, έτσι που μέσα σ' αυτήν την τάξη, ένα μέρος εμφανίζονται σαν οι σκεπτόμενοι αυτής της τάξης (οι δραστήριοι ιδεολόγοι αντίληψεων, που κάνουν κύρια πηγή των εσόδων τους την επεξεργασία της ψευδαισθήσεως που έχει αυτή η τάξη για τον εαυτό της), ενώ η στάση των άλλων απέναντι σ' αυτές τις ιδέες και ψευδαισθήσεις είναι πιό παθητική και δεκτική, διότι αυτοί στην πραγματικότητα είναι τα δραστήρια μέλη αυτής της τάξης και έχουν λιγότερο χρόνο για να κατασκευάζουν ψευδαισθήσεις και ιδέες για τους εαυτούς τους. Μέσα σ' αυτήν την τάξη αυτός ο χωρισμός μπορεί ακόμα και ν' αναπτυχθεί σε μιαν ορισμένη αντίθεση και έχθρότητα ανάμεσα στα δυο μέρη, που όμως στην περίπτωση μιας πρακτικής συγκρούσεως, όπου η ίδια η τάξη κινδυνεύει, αυτή η αν-

τίθεση κι η έχθρότητα αυτόματα εκμηδενίζονται, και επίσης εξαφανίζεται ή ψευδαισθήση ότι οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης κι ότι τάχα είναι μια δύναμη διαφορετική από τη δύναμη αυτής της τάξης. Η ύπαρξη επαναστατικών ιδεών σε μιαν ειδική περίοδο προϋποθέτει ήδη την ύπαρξη μιας επαναστατικής τάξης. Για τις προϋποθέσεις της τελευταίας είπαμε κιόλας τα απαραίτητα παραπάνω (σελ. 81).

Αν τώρα, εξετάζοντας την πορεία της ιστορίας, αποσπάμε τις ιδέες της κυρίαρχης τάξης από την ίδια την κυρίαρχη τάξη και τους αποδίδουμε μιαν ανεξάρτητη ύπαρξη, αν περιοριζόμαστε να λέμε ότι αυτές ή εκείνες οι ιδέες ήταν κυρίαρχες μια δεδομένη εποχή, χωρίς να σκοτιζόμαστε για τους όρους της παραγωγής και τους παραγωγούς αυτών των ιδεών, αν έτσι αγνοούμε τα άτομα και τις παγκόσμιες συνθήκες που αποτελούν την πηγή αυτών των ιδεών, μπορούμε να πούμε λόγου χάρη ότι την εποχή που η αριστοκρατία ήταν κυρίαρχη, κυριαρχούσαν οι έννοιες τιμή, αφοσίωση, κτλ., και την περίοδο της κυριαρχίας της αστικής τάξης κυριαρχούν οι έννοιες ελευθερία, ισότητα, κτλ.* Η ίδια η κυρίαρχη τάξη συνολικά φαντάζεται ότι έτσι έχουν τα πράγματα. Αυτή η αντίληψη της ιστορίας, που είναι κοινή σε όλους τους ιστορικούς, ειδικά από το δέκατο όγδοο αιώνα, θα συγκρουστεί αναγκαστικά με το φαινόμενο ότι κυριαρχούν όλο και πιό αφηρημένες ιδέες, δηλαδή ιδέες που όλο και περισσότερο παίρνουν τη μορφή της γενικότητας. Γιατί κάθε καινούργια τάξη που μπαίνει στη θέση μιας άλλης που κυριαρχούσε πριν απ' αυτήν, είναι υποχρεωμένη, απλώς για να πραγματοποιήσει το σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, ή, για να το εκφράσουμε με ιδεατή μορφή: πρέπει να δώσει στις ιδέες της τη μορφή της καθολικότητας, και να τις παρουσιάζει σαν τις μόνες λογικές και καθολικές εγκυρες. Η τάξη που κάνει μιαν επανάσταση εμφανίζεται εϋθύς εξ αρχής, έστω και μόνο επειδή αντιτίθεται σε μια τάξη, όχι σε μια τάξη, αλλά σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας. Εμφανίζεται σαν ολόκληρη ή μάζα της κοινωνίας που αντιμετωπίζει την κυρία-

* /Απόσπασμα διαγραμμαμένο στο χειρόγραφο: / Κατά γενικό κανόνα, η ίδια η κυρίαρχη τάξη φαντάζεται ότι κυριαρχούν οι δικές της «έννοιες», και τις διακρίνει από τις κυρίαρχες ιδέες των προηγούμενων εποχών μονάχα με το να τις παρουσιάζει σαν αιώνιες αλήθειες. Αυτές οι «κυρίαρχες έννοιες» θα έχουν μιαν μορφή τόσο πιό γενική και γενικευμένη, όσο περισσότερο αναγκασμένη είναι η κυρίαρχη τάξη να παρουσιάζει τα συμφέροντά της σαν το συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας.

αρχη τάξη.* Μπορεί να το κάνει αυτό, διότι στην αρχή τα συμφέροντα της πραγματικά συνδέονται περισσότερο με το κοινό συμφέρον όλων των άλλων μη κυρίαρχων τάξεων, διότι κάτω από την πίεση των μέχρι τότε συνθηκών το συμφέρον της δεν έχει μπορέσει ακόμα να αναπτυχθεί σαν το ιδιαίτερο συμφέρον μιας ιδιαίτερης τάξης. Η νίκη της επομένως ωφελεί επίσης πολλά άτομα των άλλων τάξεων που δεν κερδίζουν μια κυρίαρχη θέση, αλλά μονάχα στο βαθμό που αυτή δίνει τώρα σ' αυτά τα άτομα τη δυνατότητα ν' ανέβουν και να μπουν μέσα στην κυρίαρχη τάξη. Όταν η γαλλική αστική τάξη ανέτρεψε την εξουσία της αριστοκρατίας, έδωσε έτσι τη δυνατότητα σε πολλούς προλετάριους να ανέβουν πάνω από το προλεταριάτο, αλλά μονάχα στο βαθμό που θα γίνονταν αστοί. Κάθε καινούργια τάξη κατακτάει την ηγεμονία της μονάχα σε μιά ευρύτερη βάση απ' αυτή που διέθετε η προηγούμενη κυρίαρχη, ενώ η αντίθεση των μη κυρίαρχων τάξεων έναντιον της νέας κυρίαρχης τάξης αναπτύσσεται αργότερα όλο έντονότερα και βαθύτερα. Και τα δυο αυτά πράγματα καθορίζουν το γεγονός ότι ο αγώνας που θα εξαπολυθεί έναντιον αυτής της νέας κυρίαρχης τάξης, αποσκοπεί με τη σειρά του σε μιά πιό αποφασιστική και ριζική άρνηση των προηγούμενων όρων της κοινωνίας, από όσο μπόρεσαν να κάνουν κάτι τέτοιο όλες οι προηγούμενες τάξεις που επιδίωξαν την κυριαρχία.

Όλη αυτή η ψευδαίσθηση ότι η κυριαρχία μιας ορισμένης τάξης είναι μόνον η κυριαρχία ορισμένων ιδεών, εξαφανίζεται φυσικά από μόνη της, από τη στιγμή που η ταξική κυριαρχία γενικά παύει να είναι η μορφή όργανωσης της κοινωνίας, δηλαδή από τη στιγμή που δεν είναι πια αναγκαίο να παρουσιάζεται ένα ιδιαίτερο συμφέρον σά γενικό ή το «γενικό συμφέρον» σαν κυρίαρχο.

Από τη στιγμή που οι κυρίαρχες ιδέες έχουν χωριστεί από τα κυρίαρχα άτομα και, πάνω απ' όλα, από τις σχέσεις που προκύπτουν από ένα δεδομένο στάδιο του τρόπου παραγωγής, γθαίνει το συμπέρασμα ότι η ιστορία θρίσκειται πάντοτε κάτω από την εξουσία των ιδεών, και είναι πια πολύ εύκολο απ' αυτές τις διάφορες ιδέες να θγάλουμε αφαιρετικά «την

* /Σημείωση του Μάρξ στο περιθώριο: / Η καθολικότητα αντίστοιχεί (1) στην τάξη αντίθετα προς την κλειστή φεουδαρχική τάξη, (2) στο συναγωνισμό, παγκόσμια επικοινωνία, κτλ., (3) στη μεγάλη αριθμητική δύναμη της κυρίαρχης τάξης, (4) στην ψευδαίσθηση των «κοινών συμφερόντων (στην αρχή αυτή ή ψευδαίσθηση είναι σωστή), (5) στην άπατη των ιδεολόγων και τον καταμερισμό της εργασίας.

Ίδέα», την έννοια, κτλ., σαν την κυρίαρχη δύναμη στην ιστορία, και έτσι να κατανοήσουμε όλες αυτές τις ξεχωριστές ιδέες και έννοιες σαν «αυτοπροσδιορισμούς» από μέρος της έννοιας που αναπτύσσεται στην ιστορία. Είναι τότε επίσης φυσικό, ότι όλες οι σχέσεις των ανθρώπων μπορούν να θγοϋν από την έννοια του ανθρώπου, από τον άνθρωπο όπως νοείται, από την ούσία του ανθρώπου, από τον άνθρωπο. Αυτό έγινε από τους θεωρησιακούς φιλόσοφους. Ο ίδιος ο Χέγκελ όμολογεί στο τέλος της Φιλοσοφίας της Ιστορίας ότι «έξετασε την πρόοδο της έννοιας μόνο» και ότι παρουσίασε την «άληθινή θεοδικία» μέσα στην ιστορία. (Σελ. 446). Και τώρα μπορούμε να επιστρέψουμε πάλι στους παραγωγούς της «έννοιας», στους θεωρητικούς, ιδεολόγους και φιλόσοφους, για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι φιλόσοφοι, οι στοχαστές σαν τέτοιοι ήταν πάντοτε κυρίαρχοι στην ιστορία: πρόκειται για συμπέρασμα που όπως βλέπουμε έχει ήδη διατυπώσει ο Χέγκελ. Όλο το τέχνασμα για να αποδειχτεί η ηγεμονία του πνεύματος στην ιστορία (κυριαρχία το όνομάζει ο Στίρνερ) περιορίζεται έτσι στις ακόλουθες τρεις προσπάθειες.

Άρ. 1. Πρέπει να ξεχωρίζουμε τις ιδέες αυτών που για εμπειρικούς λόγους, κυριαρχούν σαν υλικά άτομα και μέσα σε εμπειρικές συνθήκες, από τους ίδιους τους κυρίαρχους, και έτσι ν' αναγνωρίζουμε την κυριαρχία των ιδεών ή ψευδαισθήσεων στην ιστορία.

Άρ. 2. Πρέπει να θάλουμε μιά τάξη σ' αυτήν την κυριαρχία των ιδεών, να αποδείξουμε μιά μυστικιστική σύνδεση ανάμεσα στις διαδοχικές κυρίαρχες ιδέες, που την κατορθώνουμε όταν τις καταλάβουμε σαν «αυτοπροσδιορισμούς της έννοιας». (Αυτό είναι δυνατό, διότι έξ αίτίας της εμπειρικής τους θάσης αυτές οι ιδέες συνδέονται πραγματικά ανάμεσα τους και διότι, νοούμενες απλώς σαν ιδέες, γίνονται αυτο-διακρίσεις, διακρίσεις καμωμένες από τη σκέψη).

Άρ. 3. Για να εξαλείψουμε τη μυστικιστική εμφάνιση αυτής της «αυτοκαθοριζόμενης έννοιας» τη μετατρέπουμε σε πρόσωπο — την «Αυτό—Συνείδηση» — ή, για να φανεί τελείως υλιστική, τη μετατρέπουμε σε περισσότερα πρόσωπα, που αντιπροσωπεύουν την «έννοια» στην ιστορία, δηλαδή σε «στοχαστές», «φιλόσοφους», ιδεολόγους, που με τη σειρά τους κατανοϋνται σαν οι κατασκευαστές της ιστορίας, σαν το «συμβούλιο των φρουρών», σαν οι κυρίαρχοι.* Έτσι όλο το σώμα των υλιστικών στοιχεί-

* (Σημείωση του Μάρξ στο περιθώριο:) 'Ο "Ανθρωπος = το σκεπτόμενο ανθρώπινο πνεύμα».

ων έχει εξαλειφθεί από την ιστορία και μπορούν πια να άφθεοῦν ἐλεύθερα τὰ ἡνία τῶν ἀλόγων τῆς θεωρησιακῆς ἐξέτασης τῆς ιστορίας.

Αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ μέθοδο ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Γερμανία, καὶ εἰδικὰ τὸ γιατί ἐπικρατοῦσε, πρέπει νὰ τὴν ἐξηγήσουμε ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σχέση της μὲ τὴν ψευδαίσθηση τῶν ἰδεολόγων γενικά, λ. χ. τίς ψευδαισθήσεις τῶν νομικῶν, πολιτικῶν (καὶ τῶν πρακτικῶν πολιτικῶν ἐπίσης), ἀπὸ τίς δογματικὲς ὄνειροπολήσεις καὶ διαστρεβλώσεις αὐτῶν τῶν προσώπων. Αὐτὸ ἐξηγεῖται πολὺ εὐκόλα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τους τοποθέτηση στὴ ζωὴ, στὴ δουλειὰ τους καὶ στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας.

Ἐνῶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ ὁ κάθε shopkeeper¹ ξέρει πολὺ καλά νὰ ξεχωρίζει ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ ἰσχυρίζεται κάποιος ὅτι εἶναι καὶ σ' αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι, οἱ ἱστορικοὶ μας δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποκτήσει αὐτὴ τὴν τετριμμένη ἰκανότητα. Παίρνουν κάθε ἐποχὴ σύμφωνα μὲ τὰ λόγια της καὶ πιστεύουν πῶς κάθε τι ποὺ λέει καὶ φαντάζεται γιὰ τὸν ἑαυτὸ της εἶναι ἀληθινό.

(4)

(...)* Ἀπὸ τὸ πρῶτο προκύπτει ἡ προϋπόθεση ἑνὸς πολὺ ἀναπτυγμένου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ ἑνὸς ἐκτεταμένου ἐμπορίου. Ἀπὸ τὸ δεύτερο, ὁ τοπικὸς χαρακτήρας. Στὴν πρώτη περίπτωση τὰ ἄτομα πρέπει νὰ συνενωθοῦν, στὴ δευτέρῃ βρίσκονται πλὴι στὰ δεδομένα μέσα παραγωγῆς σὰ νὰ εἶναι καὶ αὐτὰ μέσα παραγωγῆς. Ἐδῶ ἐπομένως ἐμφανίζεται ἡ διαφορά ἀνάμεσα σὲ φυσικὰ μέσα παραγωγῆς καὶ σὲ μέσα παραγωγῆς δημιουργημένα ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ. Τὸ χ ω ρ ἄ φ ι (νερό, κτλ.) μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἕνα φυσικὸ ἐργαλεῖο παραγωγῆς. Στὴν πρώτη περίπτωσή τοῦ φυσικοῦ ἐργαλείου παραγωγῆς, τὰ ἄτομα εἶναι ὑποταγμένα στὴ φύση. Στὴ δευτέρῃ, σ' ἕνα προϊόν τῆς ἐργασίας. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἐπομένως, ἡ ἰδιοκτησία (γαιοκτησία) ἐμφανίζεται σὰν ἄμεση φυσικὴ κυριαρχία, στὴ δευτέρῃ, σὰν κυριαρχία τῆς ἐργασίας, ἰδιαίτερα τῆς συσσωρευμένης ἐργασίας, τοῦ κεφαλαίου. Ἡ πρώτη προϋποθέτει ὅτι τὰ ἄτομα εἶναι ἐνωμένα μὲ κάποιον δεσμό: οἰκογένεια, φυλὴ, μὲ τὴν ἴδια τὴ γῆ, κτλ. Ἡ δευτέρῃ, ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ παραμένουν μαζί μονάχα ἐξαιτίας τῆς ἀνταλλαγῆς. Στὴν πρώτη περίπτωση, αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει εἶναι κυρίως μιὰ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους καὶ

* Λείπουν ἐδῶ τέσσερες σελίδες τοῦ χειρόγραφου.

1. Μαγαζότορας.

φύση, ὅπου ἡ ἐργασία τῶν πρώτων ἀνταλλάσσεται μὲ τὰ προϊόντα τῆς δευτέρας. Στὴ δευτέρῃ περίπτωση πρόκειται κυρίως γιὰ μιὰν ἀνταλλαγὴ τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων ἀνάμεσά τους. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ μέσος ἀνθρώπινος κοινὸς νοῦς εἶναι ἀρκετὸς — ἡ φυσικὴ δραστηριότητα δὲν ἔχει ἀκόμα χωριστεῖ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ δραστηριότητα. Στὴ δευτέρῃ περίπτωση, ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ φυσικὴ καὶ διανοητικὴ ἐργασία πρέπει ἤδη νὰ ἔχει πρακτικὰ ὀλοκληρωθεῖ. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ κυριαρχία τοῦ ἰδιοκτήτη πάνω σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν ἔχουν ἰδιοκτησία μπορεῖ νὰ θασιζέται πάνω σὲ προσωπικὲς σχέσεις, σ' ἕνα εἶδος κοινότητας. Στὴ δευτέρῃ, πρέπει νὰ ἔχει πάρει μιὰν ὕλικὴ μορφή σὲ κάτι τρίτο — τὸ χρῆμα. Στὴν πρώτη περίπτωση ὑπάρχει ἡ μικρὴ βιομηχανία, ἀλλὰ καθοριζόμενη ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἐργαλεῖα παραγωγῆς καὶ ἐπομένως χωρὶς τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα σὲ διάφορα ἄτομα. Στὴ δευτέρῃ, ἡ βιομηχανία ὑπάρχει μόνο μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ μέσον αὐτοῦ.

Ἡ ἐρευνά μας ὡς τώρα ξεκίνησε ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα παραγωγῆς, καὶ ἔδειξε ἤδη ὅτι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἦταν μιὰ ἀνάγκη γιὰ ὀρισμένα βιομηχανικὰ στάδια. Στὴν ἐ ξ ο ρ υ κ τ ι κ ῆ β ι ο μ η χ α ν ἰ ἰ ἄ τ ο μ ι κ ῆ ἰ δ ι ο κ τ η σ ἰ ἰ α συμπεφτεῖ ἀκόμα πλήρως μὲ τὴν ἐργασία. Στὴ μικρὴ βιομηχανία καὶ ὅλη τὴ γεωργία ἡ ἰδιοκτησία εἶναι ὡς τώρα ἡ ἀναγκαῖα συνέπεια τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς ποὺ ὑπάρχουν. Στὴ μεγάλη βιομηχανία, ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ ἐργαλεῖα παραγωγῆς καὶ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ εἶναι τὸ προϊόν τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἐπιπλέον ἡ μεγάλη βιομηχανία πρέπει νὰ ἀναπτυχτεῖ πολὺ γιὰ νὰ δημιουργήσει αὐτὴ τὴν ἀντίφαση. Καὶ ἔτσι, μονάχα μὲ τὴ μεγάλη βιομηχανία γίνεται δυνατὴ ἡ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

*

Ἐο μεγαλύτερος καταμερισμὸς τῆς ὕλικῆς καὶ πνευματικῆς ἐργασίας εἶναι ὁ χωρισμὸς τῆς πόλης καὶ τοῦ χωριοῦ. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ πόλη καὶ χωριὸ ἀρχίζει μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ βαρβαρικὴ ἐποχὴ στὸν πολιτισμὸ, ἀπὸ τὴ φιλετικὴ ὀργάνωση στὸ κράτος, ἀπὸ τὴν τοπικὴ περιφέρειαν στὸ ἔθνος καὶ διατρέχει ὀλόκληρη τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ μέχρι τίς μέρες μας (Ἐνωσὴ ἐναντίον τοῦ νόμου γιὰ τὰ σιτηρά).¹

1. Ἀγγλικὴ ὀργάνωση στὸ Μάντσεστερ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου. Ἰδρύθηκε τὸ 1838 καὶ εἶχε σὰ σκοπὸ τῆς τὴν κατάργηση τῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν πάνω στὰ σιτηρά. Τὸ σιτημὰ τῆς ἰκανοποιήθηκε τὸ 1846.

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς πόλης συνεπάγεται ταυτόχρονα τὴν ἀνάγκη τῆς διοικήσεως, τῆς ἀστυνομίας, τῶν φόρων, κτλ., μὲ δυὸ λόγια, τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, καὶ ἐπομένως τῆς πολιτικῆς γενικά. Ἐδῶ ἐγινε φανερὴ γιὰ πρώτη φορὰ ἡ διαίρεση τοῦ πληθυσμοῦ σὲ δυὸ μεγάλες τάξεις, πού θασίζεταί ἅμεσα πᾶν ὁσὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ σὰ ἐργαλεῖα τῆς παραγωγῆς. Ἡ πόλη εἶναι τὸ γεγονός τῆς συγκέντρωσης τοῦ πληθυσμοῦ, τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς, τοῦ κεφαλαίου, τῆς ψυχαγωγίας, τῶν ἀναγκῶν, ἐνῶ τὸ χωριὸ δείχνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο γεγονός, τὴν ἀπομόνωση καὶ τὸ χωρισμὸ. Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα σὲ πόλη καὶ χωριὸ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μονάχα μέσα σὰ πλάισια τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Εἶναι ἡ πιὸ χτυπητὴ ἔκφραση τῆς ὑποταγῆς τοῦ ἀτόμου ὁσὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, τῆς ὑποταγῆς του σὲ μιὰ καθορισμένη δραστηριότητα πού τοῦ ἐπιβάλλεται ἀναγκαστικά. Αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ κάνει τὸν ἕνα περιορισμένο ζῶο τῆς πόλης, τὸν ἄλλον περιορισμένο ζῶο τοῦ χωριοῦ, καὶ καθημερινὰ ξαναδημιουργεῖ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σὰ συμφέροντά τους. Ἡ ἐργασία ἐδῶ εἶναι πάλι τὸ κύριο πράγμα, εἶναι ἐξουσία πᾶν ὁσὸν ἀτομα, καὶ ὅσο ὑπάρχει ἡ τελευταία, πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἡ κατάργηση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σὲ πόλη καὶ χωριὸ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ὅρους τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, ἕνας ὅρος πού πάλι ἐξαρτιέται ἀπὸ πλῆθος ὑλικῶν προϋποθέσεων καὶ πού δὲ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ μόνη τὴ θέλησή μας, ὅπως καθένας μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ ἀπὸ πρώτη ματιά. (Τοὺς ὅρους αὐτοὺς πρέπει νὰ τοὺς ἀναπτύξουμε). Ὁ χωρισμὸς πόλης καὶ χωριοῦ μπορεῖ ἐπίσης νὰ γίνῃ κατανοητὸς σὰ χωρισμὸς τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς γαιοκτησίας, σὰν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς καὶ ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαίου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γαιοκτησία, μιᾶς ἰδιοκτησίας πού ἔχει τὴ βάση τῆς μονάχα στὴν ἐργασία καὶ τὴν ἀνταλλαγῆ.

Στὶς πόλεις ἐκεῖνες πού, κατὰ τὸ Μεσαίωνα, δὲν παρουσιάστηκαν εἰς τοιμὲς ἀπὸ μιὰ προηγούμενη περίοδο, ἀλλὰ σχηματίστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ ἀπελευθερωμένους δουλοπάροικους, ἡ ἰδιαίτερη ἐργασία τοῦ καθενὸς ἦταν ἡ μοναδικὴ του ἰδιοκτησία πέρα ἀπὸ τὸ μικρὸ κεφάλαιο πού ἔφερε μαζί του, πού ἀποτελοῦνταν σχεδὸν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὰ πιὸ ἀναγκαῖα ἐργαλεῖα τοῦ ἐπαγγέλματός του. Ὁ συναγωνισμὸς τῶν δουλοπάροικων πού συνεχῶς δραπετεύανε καταφεύγοντας στὶς πόλεις, ὁ συνεχὴς πόλεμος τοῦ χωριοῦ ἐναντίον τῶν πόλεων καὶ ἔτσι ἡ ἀνάγκη μιᾶς ὀργανωμένης δημοτικῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως, ὁ δεσμὸς τῆς κοινῆς ἰδιοκτησίας σ' ἕνα εἰδικὸ εἶδος ἐργασίας, ἡ ἀνάγκη κοινῶν κτιρίων γιὰ τὴ πύληση τῶν ἐμπορευμάτων τους, σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου οἱ βιοτέχνες ἦταν καὶ ἔμποροι, καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς συνεπῶς τῶν μὴ δικαιούχων ἀπὸ αὐτὰ τὰ

κτίρια, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σὰ συμφέροντα τῶν διαφόρων ἐπαγγελλμάτων, ἡ ἀνάγκη νὰ προστατεύσουν τὴν ἀποκτημένη μὲ κόπο δεξιοτεχνία τους, καὶ ἡ φεουδαρχικὴ ὀργάνωση ὅλης τῆς ὑπαίθρου: ὅλα αὐτὰ ἦταν οἱ αἰτίες τῆς ἐνωσης τῶν ἐργατῶν κάθε ἐπαγγέλματος σὲ συντεχνίες. Δὲ χρειάζεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἐπεκταθοῦμε στὶς ποικίλες μετατροπὲς τοῦ συστήματος τῶν συντεχνιῶν πού προκύπτουν μέσα ἀπὸ κατοπινὲς ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Ἡ φυγὴ τῶν δουλοπαροίκων πρὸς τὶς πόλεις συνεχίστηκε χωρὶς διακοπὴ ὅλο τὸ Μεσαίωνα. Αὐτοὶ οἱ δουλοπάροικοι, καταδιωκόμενοι ἀπὸ τοὺς ἀφέντες τους στὸ χωριὸ, ἔρχονταν ἕνας-ἕνας μέσα στὶς πόλεις, ὅπου θρῖσκανε μιὰν ὀργανωμένη κοινότητα, πού ἀπέναντί της ἦταν ἀνίσχυροι καὶ πού μέσα σ' αὐτὴ ἔπρεπε νὰ ὑποταχθοῦν στὴν κατάσταση πού τοὺς ἐπέβαλλε ἡ ζήτηση γιὰ τὴν ἐργασία τους καὶ τὸ συμφέρον τῶν ὀργανωμένων ἀνταγωνιστῶν τους στὴν πόλη. Αὐτοὶ οἱ ἐργάτες πού ἔφθαναν καθένας χωριστά, ποτὲ δὲν ἦταν σὲ θέση ν' ἀποκτήσουν ὀποιαδήποτε δύναμη, γιὰτὶ ἂν ἡ ἐργασία τους ἦταν συντεχνιακοῦ τύπου πού ἔπρεπε νὰ τὴ μάθουν, οἱ μαστόροι τῶν συντεχνιῶν τοὺς ὑποτάσσανε στὴ θέλησή τους καὶ τοὺς ὀργανωναν σύμφωνα μὲ τὸ συμφέρον τους. Ἡ ἂν ἡ ἐργασία τους δὲν ἦταν τέτοια πού ἔπρεπε νὰ τὴ μάθουν, καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν συντεχνιακοῦ τύπου, ἀλλὰ δουλειὰ μεροκαματιάρη, τότε ποτὲ δὲν τὰ κατάφερναν νὰ ὀργανωθοῦν, καὶ ἔμεναν ἕνας ἀνοργάνωτος ὄχλος. Ἡ ἀνάγκη τῆς δουλειᾶς τῶν μεροκαματιάρηδων στὶς πόλεις δημιούργησε τὸν ὄχλο.

Αὐτὲς οἱ πόλεις ἦταν ἀληθινὲς «ἐταιρίες» πού τὶς προκάλεσε ἡ ἄμεση ἀνάγκη, ἡ φροντίδα γιὰ τὴν προστασία τῆς ἰδιοκτησίας, γιὰ τὸν πολυπλασιασμὸ τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῶν ξεχωριστῶν μελῶν τους. Ὁ ὄχλος αὐτῶν τῶν πόλεων στεροῦνταν ὀποιαδήποτε ἐξουσία, μιὰ καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἄτομα ξένα ἀνάμεσά τους πού εἶχαν φτάσει στὴν πόλη χωριστά, καὶ πού ἔμεναν ἀνοργάνωτα μπροστὰ σὲ μιὰν ὀργανωμένη δύναμη, ἐξοπλισμένη γιὰ πόλεμο, πού τοὺς ἐπιτηροῦσε ἄγρυπνα. Οἱ συντεχνίτες καὶ οἱ μαθητευόμενοι ἦταν ὀργανωμένοι σὲ κάθε ἐπάγγελμα μὲ τρόπο πού ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα τὰ συμφέροντα τῶν μαστόρων. Ἡ πατριαρχικὴ σχέση πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς μαστόρους τους, ἔδινε στοὺς τελευταίους μιὰ διπλὴ δύναμη — ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐξαιτίας τῆς ἐπιρροῆς τους πᾶν ὁσὸν τὴ ζωὴ τῶν συντεχνιῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπειδὴ ἀνάμεσα στοὺς συντεχνίτες πού δούλευαν μὲ τὸν ἴδιο μᾶστορα ὑπῆρχε ἕνας πραγματικὸς δεσμὸς πού τοὺς ἔνωσε ἐναντίον τῶν συντεχνιῶν τῶν ἄλλων μαστόρων καὶ τοὺς χῶριζε ἀπ' αὐτοὺς. Καὶ τελικά, οἱ συντεχνίτες ἦταν δεμένοι μὲ τὸ καθεστῶς πού ὑπῆρχε ἐξαιτίας τοῦ συμφέροντός τους νὰ γίνουν κι οἱ ἴδιοι μᾶστοροι. Ἐνῶ, ἐπομένως, ὁ

ὄχλος ἔκανε τουλάχιστο ἐξεγέρσεις ἐναντίον ὀλοκλήρου τοῦ καθεστώτος τῶν πόλεων, ἐξεγέρσεις πού ἔμεναν χωρίς κανένα ἀπολύτως ἀποτέλεσμα ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τους, οἱ συντεχνίτες δὲν ἔκαναν ποτὲ τίποτε περισσότερο ἀπὸ μικρὲς πράξεις ἀπειθαρχίας μέσα στὶς ξεχωριστὲς συντεχνίες, ἔτσι ὅπως γίνεται κατὰ κανόνα μέσα στὸ συντεχνιακὸ σύστημα. Τὰ μεγάλα ξεσηκώματα τοῦ μεσαίωνα ξεκινούσαν ὅλα ἀπὸ τὸ χωριό, ἀλλὰ ἔμεναν ἐπίσης χωρίς κανένα ἀπολύτως ἀποτέλεσμα ἐξαιτίας τῆς διασπορᾶς καὶ ἐπομένως τῆς ἀμορφωσιάς τῶν ἀγροτῶν.

Τὸ κεφάλαιο μέσα σ' αὐτὲς τὶς πόλεις ἦταν ἕνα φυσικὰ δημιουργημένο κεφάλαιο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἕνα σπίτι, τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ μιὰ φυσικὴ κληρονομικὴ πελατεία, καὶ ὅπως δὲν ἦταν ρευστοποιήσιμο ἐξαιτίας τῆς καθυστέρησης τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἔλλειψης κυκλοφορίας, κληροδοτοῦνταν ἀναγκαστικὰ ἀπὸ πατέρα σὲ γιό. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ σύγχρονο κεφάλαιο, πού μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ σὲ χρήμα καὶ πού λίγο ἐνδιαφέρει ἂν θὰ ἐπενδυθεῖ στὸ α ἢ β πράγμα, τὸ κεφάλαιο ἐκεῖνο συνδέονταν ἄμεσα μὲ τὴν εἰδικὴ ἐργασία τοῦ κατόχου του ἦταν ἀξεχώριστο ἀπ' αὐτή, καὶ στὸ βαθμὸ αὐτὸ ἦταν ἕνα κεφάλαιο $\kappa \lambda \epsilon \iota \sigma \tau \eta \varsigma$ τ ἄ ξ η ς.

Μέσα στὶς πόλεις ἐπίσης, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στὶς ξεχωριστὲς συντεχνίες πραγματοποιοῦνταν ὡς τότε μ' ἕναν πολὺ αὐθόρμητο τρόπο, καὶ μέσα στὶς ἴδιες τὶς συντεχνίες δὲν εἶχε καθόλου ἀναπτυχθεῖ ἀνάμεσα στοὺς ξεχωριστοὺς ἐργάτες. Κάθε ἐργάτης ἔπρεπε νὰ κατέχει ἕναν ὀλόκληρο κύκλο ἀπὸ ἐργασίες, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ κάνει κάθε τι πού ἔπρεπε νὰ φτιαχθεῖ μὲ τὰ ἐργαλεῖα του. Τὸ περιορισμένο ἐμπόριο καὶ ἡ ἀραιὴ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὶς ξεχωριστὲς πόλεις, ἡ ἀραιότητα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ οἱ περιορισμένες ἀνάγκες δὲν ἐπέτρεπαν ἕναν ἀνώτερο καταμερισμὸ ἐργασίας, καὶ ἐπομένως καθέννας πού ἤθελε νὰ γίνεαι μάστορας ἔπρεπε νὰ κατέχει καλὰ ὀλόκληρο τὸ ἐπάγγελμά του. Ἔτσι μπορούμε νὰ θροῦμε στοὺς μεσαιωνικοὺς διοτέχνες ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν εἰδικὴ ἐργασία τους καὶ τὴν ἐπιτηδειότητά τους σ' αὐτή, πού ἦταν ἱκανὸ νὰ ὑψωθεῖ μέχρις ἕνα περιορισμένο καλλιτεχνικὸ αἰσθητήριον. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, κάθε διοτέχνης στὸ μεσαίωνα ἦταν τελείως ἀπορροφημένος στὴν ἐργασία του, εἶχε μιὰν ἀνεκτικὴ καὶ δουλικὴ σχέση πρὸς αὐτὴ καὶ ὑποτάσσονταν σ' αὐτὴ σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὸ σύγχρονο ἐργάτη, πού ἡ δουλειὰ του τοῦ εἶναι κάτι τὸ ἀδιάφορο.

Ἡ ἐπόμενη ἐπέκταση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἦταν ὁ χωρισμὸς τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου, ὁ σχηματισμὸς μιᾶς εἰδικῆς τάξης ἐμπόρων, ἕνας χωρισμὸς πού στὶς πόλεις πού ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν προ-

ηγούμενη περίοδο ἦταν ἤδη κάτι δεδομένο (ἀνάμεσα στ' ἄλλα μὲ τοὺς Ἑβραίους) καὶ πού γρήγορα ἐφανίστηκε στὶς πύδ πρόσφατα διαμορφωμένες πόλεις. Ἔτσι ἦταν πιά δεδομένη ἡ δυνατότητα ἐμπορικῆς ἐπικοινωνίας πού ξεπερνοῦσε τὰ ἄμεσα περίχωρα. Ἦταν μιὰ δυνατότητα πού ἡ πραγματοποίησή της ἐξαρτιόνταν ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα συγκοινωνιακὰ μέσα, ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς δημόσιας ἀσφάλειας στὴν ὑπαιθρο, πού καθορίζονταν ἀπὸ τὶς πολιτικὲς σχέσεις (σ' ὀλόκληρο τὸ μεσαίωνα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἔμποροι ταξίδευαν μὲ ἔνοπλα караβάνια), καὶ ἐξαρτιόνταν ἐπίσης ἀπὸ τὸ κάθε φορὰ περισσότερο ἢ λιγότερο ἀνεβασμένο ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν τῆς περιοχῆς πού ἦταν προσιτὴ στὴν ἐπικοινωνία (ἐπίπεδο ἀναγκῶν πού προσδιορίζονταν στὴν κάθε περίπτωση ἀπὸ τὸ στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ πολιτισμοῦ).

Μὲ τὸ ἐμπόριο, προνόμιο πιά μιᾶς εἰδικῆς τάξης, μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν ἀνταλλαγῶν ἀνάμεσα σὲ ἐμπόρους ἔξω ἀπὸ τὸν ἄμεσο περίγυρο τῆς πόλης, ἐμφανίζεται ἄμεσα μιὰ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα σὲ παραγωγή καὶ ἐμπόριο. Οἱ πόλεις ἔρχονται σὲ σχέσεις ἀ ν ἄ μ ε σ ἄ τ ο υ ς, νέα ἐργαλεῖα μεταφέρονται ἀπὸ μιὰ πόλη στὴν ἄλλη, καὶ ὁ καταμερισμὸς ἀνάμεσα σὲ παραγωγή καὶ ἐμπόριο προκαλεῖ γρήγορα ἕνα νέο καταμερισμὸ τῆς παραγωγῆς ἀνάμεσα στὶς διάφορες πόλεις, πού κάθε μιὰ τους ἐκμεταλλεύεται σὲ λίγο κάποιον ἐπικρατέστερο κλάδο βιομηχανίας. Οἱ τοπικοὶ περιορισμοὶ τῶν παλιότερων ἐποχῶν ἀρχίζουν σιγά-σιγά νὰ σπάζουν.

Ἐξαρτιέται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ ἐμπορίου τὸ ἂν οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πού ἔχουν ἐπιτευχθεῖ σὲ ἕνα μέρος, εἰδικὰ οἱ ἐφευρέσεις, θὰ χαθοῦν ἢ ὄχι στὴν παραπέρα ἐξέλιξη. Ὅσο δὲν ὑπάρχει ἐμπόριο πού νὰ ξεπερνᾷ τὸν ἄμεσο περίγυρο, κάθε ἐφεύρεση πρέπει νὰ γίνεαι χωριστὰ σὲ κάθε μέρος, καὶ ἀπλὰ τυχαῖα γεγονότα, ὅπως εἰσολὲς βαρβαρικῶν λαῶν, ἀκόμα καὶ συνηθισμένοι πόλεμοι, ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀναγκάσουν μιὰ χώρα μὲ ἀναπτυγμένες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ ἀνάγκες νὰ πρέπει νὰ τὰ ἀρχίσει ὅλα καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή. Στὴν πρωτόγονη ἱστορία ἔπρεπε κάθε ἐφεύρεση νὰ γίνεαι κάθε μέρα ξανά καὶ ξανά καὶ σὲ κάθε μέρος ἀνεξάρτητα ἀπὸ τ' ἄλλα. Τὸ πόσο λίγο οἱ ὑψηλὰ ἀναπτυγμένες παραγωγικὲς δυνάμεις εἶναι ἐξασφαλισμένες ἀπὸ τὴν πλήρη καταστροφή, ἀκόμα κι ὅταν ὑπάρχει ἕνα σχετικὰ πολὺ ἀνεπτυγμένο ἐμπόριο, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς Φοίνικες,* πού οἱ ἐφευρέσεις τους κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος χάθηκαν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, χάρη στὴν ἀπομάκρυν-

* /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Καὶ ἀπὸ τὴν κατασκευή γυαλιοῦ τὸ Μεσαίωνα.

ση αυτού του ξηνους από το εμπόριο, χάρη στην κατάκτησή του από τον Ἀλέξανδρο και την κατάρπτωσή του που επακολούθησε. Το ίδιο, λόγω χάρη, έγινε με τη ζωγραφική πάσω σε γυαλί το Μεσαίωνα. Μονάχα όταν το εμπόριο γίνεται παγκόσμιο εμπόριο και έχει σα βάση του τη βιομηχανία σε μεγάλη κλίμακα, όταν όλα τα έθνη τραβιούνται στον αγώνα του συναγωνισμού, μονάχα τότε εξασφαλίζεται η διάρκεια των παραγωγικών δυναμικών που έχουν επιτευχθεί.

Ἡ ἄμεση συνέπεια του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στις διάφορες πόλεις ήταν ότι εμφανίστηκαν οι μανιφακτούρες, παραγωγικοί κλάδοι που ξεπέρασαν τα πλαίσια του συνεχνιακού συστήματος. Οι μανιφακτούρες άνοιξαν για πρώτη φορά στην Ἰταλία και αργότερα στη Φλάνδρα, έχοντας σαν ιστορική προϋπόθεση το εμπόριο με τα ξένα έθνη. Σε άλλες χώρες, στην Ἀγγλία και τη Γαλλία λόγω χάρη, οι μανιφακτούρες περιορίστηκαν αρχικά στην εσωτερική αγορά. Ἐκτός από τις προϋποθέσεις που ήδη αναφέραμε, οι μανιφακτούρες χρειάζονται ακόμη μίαν ήδη αναπτυγμένη συγκέντρωση πληθυσμού, ιδιαίτερα στην υπαίθρο, και κεφαλαίου, που αρχίζει να συσσωρεύεται στα χέρια ατόμων, κατά ένα μέρος στις συντεχνίες παρά τους συνεχνιακούς κανονισμούς, και κατά ένα άλλο μέρος στους εμπόρους.

Ἡ εργασία εκείνη που από την αρχή προϋπέθετε μιὰ μηχανή, ἔστω και στην πιό στοιχειώδη μορφή της, αποδείχτηκε γρήγορα πώς ήταν η πιό ικανή για ανάπτυξη. Ἡ ύφανση που γινόταν παλιότερα στο χωριό από τους αγρότες σα δευτερεύουσα απασχόληση για να τους εξασφαλίζει το ντύσιμο, ήταν η πρώτη εργασία που πήρε μιὰ ὄθηση και μιὰ παραπέρα ανάπτυξη μέσο της επέκτασης του εμπορίου. Ἡ ύφαντουργία ήταν η πρώτη και παρέμεινε η κύρια μανιφακτούρα. Ἡ αυξανόμενη ζήτηση για υλικά ένδυμασίας, επακόλουθο της αύξησης του πληθυσμού, η αυξανόμενη συσσώρευση και ρευστοποίηση του φυσικού κεφαλαίου μέσο της επιταχυνόμενης κυκλοφορίας, η ζήτηση για εἶδη πολυτελείας που την προκάλεσε η τελευταία, και την εὐνόησε γενικά η βαθμιαία επέκταση του εμπορίου, ἔδωσαν στην ύφαντουργία μιὰ ποσοτική και ποιοτική ὄθηση, που την ἔβγαλε ἔξω από τη μορφή παραγωγῆς που ὑπῆρχε ὡς τότε. Πλάι στους ἀγρότες που ὑφαίνανε για δική τους χρήση, που συνέχιζαν κι ἀκόμα συνεχίζουν, αυτό το εἶδος εργασίας, ἐμφανίστηκε μιὰ καινούργια τάξη ὑφαντουργῶν στις πόλεις, που τὰ προϊόντα τους προορίζονταν για ὅλη την εσωτερική αγορά και συνήθως και για την ξένη αγορά επίσης.

Ἡ ύφανση που εἶναι μιὰ απασχόληση που ἀπαιτεῖ στις περισσότερες περιπτώσεις μικρή ἐπιδεξιότητα και γρήγορα διασπᾶται σε ἀμέτρητους κλάδους, ἐξαιτίας της ὅλης φύσης της, ἀντέδρασε στα ὄσα της συντε

χνίας. Ἡ ύφαντουργία λοιπὸν διεξάγονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος σε χωριά και κέντρα ἀγορᾶς χωρίς συνεχνιακή ὀργάνωση, που βαθμιαία ἔγιναν πόλεις, και μάλιστα οι πιό ἀνθηρὲς πόλεις σε κάθε χώρα.

Με την ἀπαλλαγὴ της μανιφακτούρας ἀπὸ τις συντεχνίες, οι σχέσεις ἰδιοκτησίας ἄλλαξαν επίσης γρήγορα. Το πρώτο βῆμα πέρα ἀπὸ το φυσικὰ δημιουργούμενο κεφάλαιο τῶν κλειστῶν τάξεων, πραγματοποιήθηκε με την ἐμφάνιση τῶν ἐμπόρων, που το κεφάλαιό τους ἦταν ἔξ ἀρχῆς κινητό, κεφάλαιο με τὴ σύγχρονη ἔννοια, στο βαθμὸ που μπορούμε να μιλάμε γι' αὐτὸ μέσα στις δεδομένες συνθήκες ἐκείνων τῶν καιρῶν. Το δεύτερο βῆμα ἦρθε με τὴ μανιφακτούρα, που πάλι ἔκανε κινητὴ μιὰ μάζα φυσικοῦ κεφαλαίου και συνολικά αὐξῆσε τὴ μάζα τοῦ κινητοῦ κεφαλαίου σε ἀντιπαράθεση πρὸς το φυσικὸ κεφάλαιο.

Ταυτόχρονα, ἡ μανιφακτούρα ἔγινε ἓνα καταφύγιο για τοὺς χωρικούς που τοὺς ἀπέκλειαν ἢ τοὺς κακοπλήρωναν οι συντεχνίες, κατά τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο που παλιότερα οι πόλεις τῶν συντεχνιῶν εἶχαν ἀποτελέσει ἓνα καταφύγιο για τοὺς ἀγρότες που τοὺς καταπίεζαν οι εὐγενεῖς γαιοκτῆμονες.

Ταυτόχρονα με τὸ ξεκίνημα της μανιφακτούρας ὑπῆρξε μιὰ περίοδος ἀληθείας που τὴν προκάλεσε ἡ κατάργηση τῶν φεουδαρχικῶν σωματῶν τῶν ἀκολουθῶν, ἡ ἀπόλυση τῶν στρατιωτῶν ἀπὸ τὰ στρατεύματα που εἶχαν ὑπηρετήσει τοὺς βασιλιάδες ἐναντίον τῶν ὑποτελῶν τους, ἡ θελίωση της γεωργίας και ἡ μετατροπὴ μεγάλων κομματιῶν γεωργικῆς γῆς σε βοσκοτόπια. Ἀπ' αὐτὰ και μόνο εἶναι καθαρὸ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια συνδέεται ἄμεσα με τὴν ἀποσύνθεση τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος. Ἀπὸ τὸ δέκατο τρίτο αἰὼνα κιόλας θρίσκουμε μεμονωμένες ἐποχές αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀλλὰ μόνο στα τέλη τοῦ δέκατου πέμπτου και τις ἀρχές τοῦ δέκατου ἔκτου ἐμφανίζεται αὐτὴ ἡ ἀλήθεια γενικά και μόνιμα. Αὐτοὶ οι ἀλητες, που ἦταν τόσο πολλοί, ὥστε λόγου χάρη ὁ Ἐρρίκος ὁ 8ος της Ἀγγλίας κρέμασε 72.000 ἀπ' αὐτούς, πείθονταν πολὺ δύσκολα να δουλέψουν, και αὐτὸ στην πιό ἔσχατη ἀνάγκη, και μάλιστα μονάχα ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια ἀντίσταση. Ἡ γρήγορη ἀνοδος της μανιφακτούρας, ιδιαίτερα στην Ἀγγλία, τοὺς ἀπορρόφησε βαθμιαία.

Με τὴν ἐμφάνιση της μανιφακτούρας, τὰ διάφορα ἔθνη ἦρθαν σε ἀνταγωνιστικὲς σχέσεις και ἄρχισαν ἓναν ἐμπορικὸ ἀγώνα, που διεξάγονταν με πολέμους, προστατευτικούς δασμούς και ἀπαγορεύσεις, ἐνῶ νωρίτερα τὰ ἔθνη, στο βαθμὸ που εἶχαν κάποιες σχέσεις, πραγματοποιοῦσαν ἀδλαβεῖς ἀνταλλαγές ἀνάμεσά τους. Το εμπόριο ἀπὸ δῶ και πέρα ἀποκτοῦσε πολιτικὴ σημασία.

Με τὴν ἐμφάνιση της μανιφακτούρας ἡ σχέση ἀνάμεσα σε ἐργάτη

και εργοδότη άλλαξε. Μέσα στις συντεχνίες ή πατριαρχική σχέση ανάμεσα στον συντεχνίτη και τον μάστορα εξακολουθούσε να υπάρχει. Στη μανιφακτούρα τη θέση της την πήρε ή χρηματική σχέση ανάμεσα σε εργάτη και κεφαλαιοκράτη — μιὰ σχέση που στην ύπαιθρο και στις μικρές πόλεις διατήρησε μιὰ πατριαρχική χροιά, αλλά στις μεγαλύτερες, τις πραγματικά μανιφακτουρικές πόλεις, από πολύ νωρίς έχασε σχεδόν κάθε πατριαρχικό χρώμα.

Η μανιφακτούρα και ή κίνηση της παραγωγής γενικά πήραν τεράστια ώθηση μέσο της επέκτασης του εμπορίου που έγινε με την ανακάλυψη της Αμερικῆς και του θαλάσσιου δρόμου προς τις Ανατολικές Ινδίες. Τα νέα προϊόντα που εισάγονταν από κει, ειδικά οι μάξες του χρυσοῦ και του ασημιού ἔμπαιναν στην κυκλοφορία και άλλαζαν δλοκληρωτικά τη θέση των τάξεων ανάμεσά τους, κτυπώντας σκληρά τη φεουδαρχική γαιοκτησία και τους ἐργάτες. Οι ἐκστρατείες των τυχοδιωκτῶν, ὁ ἀποικισμός, και πάνω ἀπ' ὅλα ή επέκταση των ἀγορῶν σε μιὰ παγκόσμια ἀγορά, που έγινε τώρα δυνατή και πραγματοποιεῖται καθημερινά ὄλο και περισσότερο, προκάλεσε μιὰ καινούργια φάση ιστορικής εξέλιξης, που γενικά δὲ μπορούμε ἐδῶ να την ἐξετάσουμε περισσότερο. Με την ἀποικιοποίηση των χωρῶν που ἀνακαλύφθηκαν πρόσφατα, ὁ ἐμπορικός ἀγώνας των ἔθνῶν ανάμεσά τους ἔβηκε καινούργια τροφή και ἀπόκτησε ἀντίστοιχα μεγαλύτερη ἔκταση και ἔνταση.

Η διάδοση του εμπορίου και της μανιφακτούρας ἐπιτάχυνε τη συσώρευση του κινητοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ στις συντεχνίες, που δὲν είχαν κίνητρα για να ἐπεκτείνουν την παραγωγή τους, τὸ φυσικό κεφάλαιο παρέμεινε στάσιμο ἢ και ἐλαττώθηκε. Ἐμπόριο και μανιφακτούρα δημιούργησαν τη μεγάλη ἀστική τάξη, στις συντεχνίες συγκεντρώθηκε ή μικρή ἀστική τάξη, που δὲν ἦταν πιὰ κυρίαρχη μέσα στις πόλεις ὅπως προηγούμενα, ἀλλὰ ἦταν ὑποχρεωμένη να ὑποκύψει μπροστά στη δύναμη των μεγάλων ἐμπόρων και ἐργοστασιαρχῶν μανιφακτούρας.* Ἐδῶ ὀφείλεται κι ὁ μαρσαμός των συντεχνιῶν, μόλις ἤρθαν σε ἐπαφή με τη μανιφακτούρα.

Η ἐπικοινωνία των ἔθνῶν πήρε την ἐποχή που γι' αὐτή μιλούσαμε προηγούμενα, δυὸ διαφορετικές μορφές. Κατὰ πρῶτο λόγο, ή μικρή ποσότητα χρυσοῦ και ασημιού που κυκλοφοροῦσε εἶχε σάν ἀποτέλεσμα την ἀπαγόρευση της ἐξαγωγῆς αὐτῶν των μετάλλων. Και ή βιομηχανία, που κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, εισάγονταν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό και εἶχε γίνει

* /Σημ. τοῦ Μάρξ στο περιθώριο: / Μικρή ἀστική τάξη — Μεσάζα τάξη — Μεγάλη ἀστική τάξη.

ἀναγκαία ἀπὸ την ἀνάγκη να ἀπασχοληθεῖ ὁ αὐξανόμενος πληθυσμός των πόλεων, δὲ μπορούσε να κάνει χωρὶς ἐκεῖνα τὰ προνόμια που θὰ μπορούσαν να παραχωρηθοῦν, βέβαια, ὄχι μόνον ἐναντίον του ἐσωτερικοῦ συναγωνισμοῦ, ἀλλὰ κυρίως ἐναντίον του ἐξωτερικοῦ. Τα τοπικά συντεχνιακά προνόμια ἐπεκτάθηκαν σ' ὀλόκληρο τὸ ἔθνος μ' αὐτὲς τις ἀρχικές ἀπαγορεύσεις. Οι τελωνειακοὶ δασμοὶ γεννήθηκαν ἀπὸ τοὺς φόρους που οἱ φεουδαρχικοὶ ἄρχοντες ἔπαιρναν σάν προστατευτικές εἰσπράξεις ἐναντίον της ληστείας ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους που περνοῦσαν μέσα ἀπὸ τὰ ἐδάφη τους. Φόρους ἐπιβάλλανε ἀργότερα ἐπίσης οἱ πόλεις, που με την ἐμφάνιση των σύγχρονων κρατῶν, ἦταν τὰ πιὸ εὐχρηστα μέσα συλλογῆς χρημάτων ἀπὸ τὸ θησαυροφυλάκιο.

Η ἐμφάνιση του ἀμερικανικοῦ χρυσαφιού και ασημιού στις εὐρωπαϊκές ἀγορές, ή βαθμιαία ἀνάπτυξη της βιομηχανίας, ή γοργή επέκταση του εμπορίου και ή ἐπακόλουθη ἐμφάνιση της μὴ συντεχνιακῆς ἀστικῆς τάξης και του χρήματος, ἔδωσαν μιὰν ἄλλη σημασία σ' αὐτὰ τὰ μέτρα. Τὸ κράτος που καθημερινά ὄλο και λιγότερο μπορούσε να κάνει χωρὶς χρήμα, διατηροῦσε τώρα την ἀπαγόρευση ἐξαγωγῆς χρυσαφιού και ασημιού για δημοσιονομικούς λόγους. Οι ἀστοὶ ἦταν ἀπόλυτα ἱκανοποιημένοι μ' αὐτό. Γιατί αὐτὲς οἱ μάξες των χρημάτων που ρίχνονταν στην ἀγορά ἔγιναν γι' αὐτοὺς τὸ κύριο ἀντικείμενο κερδοσκοπικῶν ἀγορῶν. Προνόμια που εἶχαν καθιερωθεῖ παλιότερα ἔγιναν πηγή εἰσοδήματος για την κυβέρνηση και πουλιοῦνταν με χρήμα. Στην τελωνειακή νομοθεσία ἐμφανίστηκε ὁ ἐξαγωγικός δασμός, που εἶχε καθαρὰ δημοσιονομικό σκοπό, μιὰ και ἀποτελοῦσε ἀπλῶς ἐμπόδιο στο δρόμο της βιομηχανίας.

Η δευτέρα περίοδος ἄρχισε στὰ μέσα του δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα και διάρκεσε σχεδόν μέχρι τὰ τέλη του δέκατου ὄγδοου. Τὸ ἐμπόριο κι ή ναυσιπλοία είχαν ἐπεκταθεῖ γρηγορότερα ἀπὸ τη μανιφακτούρα, που ἔπαιζε ἕναν δευτερεύοντα ρόλο. Οι ἀποικίες γίνονταν σημαντικοὶ καταναλωτές, και ὕστερα ἀπὸ μακροὺς ἀγῶνες τὰ ξεχωριστὰ ἔθνη μοιράστηκαν ανάμεσά τους την παγκόσμια ἀγορά που ξανοίγονταν. Αὐτή ή περίοδος ἀρχίζει με τοὺς Νόμους για τὴ Ναυσιπλοία¹ και τὰ ἀποικιακά μονοπώλια. Ὁ συναγωνισμός των ἔθνῶν ανάμεσά τους ἀποκλείονταν ὅσο ἦταν δυνατόν, ἀπὸ τὰ δασμολόγια, τις ἀπαγορεύσεις και τις συμφωνίες. Και σε τελευταία ἀνάλυση ὁ συναγωνισμός διεξάγονταν και κρίνονταν με τοὺς πολέμους (κυ-

1. Νόμοι του Κρόμγουελ ἀπὸ τὸ 1651 και μετά, για την προστασία της ἀγγλικῆς ναυτιλίας ἐναντίον της ὀλλανδικῆς. Καταργήθηκαν ἀπὸ τὸ 1793 ὡς τὸ 1854.

ρίως τούς ναυτικούς πολέμους). Το ισχυρότερο ναυτικό κράτος, η Ἀγγλία, διατηρούσε τὴν ὑπεροχή στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ μανιφακτούρα. Ἐδῶ θρῖσκου- με ἤδη τὴ συγκέντρωση μέσα σὲ μιὰ χώρα.

Ἡ μανιφακτούρα προστατεύονταν διαρκῶς μέσο τῶν προστατευτικῶν δασμῶν μέσα στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, μέσο τῶν μονοπωλίων στὴν ἀποικια- κὴ ἀγορά, καὶ στὸ ἐξωτερικὸ ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο μέσο τῶν διαφο- ρικῶν δασμῶν. Ἐνθαρρύνονταν ἡ ἐπεξεργασία ἀκατέργαστων ὕλων ἐγ- χύριας παραγωγῆς (μαλλὶ καὶ λινάρι στὴν Ἀγγλία, μετὰξὶ στὴ Γαλλία). Ἀπαγορεύονταν ἡ ἐξαγωγή πρώτων ὕλων ἐγχύριας παραγωγῆς (μαλλὶ στὴν Ἀγγλία), καὶ παραμελοῦνταν ἡ ἐμποδίζονταν ἡ ἐπεξεργασία εισα- γόμενων ὕλικῶν (μπαμπάκι στὴν Ἀγγλία). Τὸ ἔθνος ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ θαλάσσιο ἐμπόριο καὶ σὲ ἀποικιακὴ δύναμη ἐξασφάλιζε ἐπίσης γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὴ μεγαλύτερη ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ ἐπέκταση τῆς μανι- φακτούρας. Ἡ μανιφακτούρα δὲ μπορούσε νὰ λειτουργήσῃ χωρὶς προστα- σία, γιατί ἂν συμβεῖ ἡ ἐλάχιστη ἀλλαγὴ σὲ ἄλλες χώρες, μπορεῖ νὰ χά- σει τὴν ἀγορά της καὶ νὰ καταστραφεῖ. Κάτω ἀπὸ κάπως εὐνοϊκὲς συν- θήκες μπορεῖ εὐκολὰ νὰ καθιερωθεῖ σὲ μιὰ χώρα, ἀλλὰ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο μπορεῖ εὐκολὰ νὰ καταστραφεῖ. Ταυτόχρονα, ἐξ αἰτίας τοῦ τρό- που ποὺ λειτουργεῖ, εἰδικὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, στὴν ὑπαιθρο, συνυ- φαίνεται σὲ τέτοιο βαθμὸ μὲ τὶς συνθήκες ζωῆς μεγάλης μάζας ἀτόμων, ὥστε καμμιά χώρα δὲν τολμᾷ νὰ διακινδυνεύσει τὴν ὑπαρξὴ της ἐπιτρέ- ποντας τὸν ἐλεύθερο συναγωνισμό. Στὸ βαθμὸ ποὺ τὰ καταφέρνει νὰ κά- νει ἐξαγωγές, ἐξαρτιέται ἔτσι ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν ἐπέκταση ἢ τὸν πε- ριορισμὸ τοῦ ἐμπορίου, ἐνῶ ἀσχετὴ μιὰ σχετικὰ πολὺ μικρὴ ἐπίδραση πάνω στὸ τελευταῖο. Ἀπὸ δῶ προκύπτει ἡ δευτερεύουσα σημασία της /.../* καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἐμπόρων τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Οἱ ἔμποροι καὶ εἰδικὰ οἱ πλοιοκτῆτες ἦταν αὐτοὶ ποὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον πίεζαν γιὰ κρατικὴ προστασία καὶ μονοπώλια. Οἱ ἐργοστασιάρχες ἐπίσης ζητοῦσαν καὶ πετύχαιναν προστασία, ἀλλὰ πάντα ἦταν κατώτεροι ἀπὸ τοὺς ἐμπό- ρους σὲ πολιτικὴ σημασία. Οἱ ἐμπορικὲς πόλεις, εἰδικὰ οἱ πόλεις-λιμάνια, ἔγιναν σὲ ἓνα βαθμὸ πολιτισμένες καὶ μεγαλοαστικὲς, ἐνῶ στίς ἐργοστα- σιακὲς πόλεις διατηροῦνταν ἐξαιρετικὰ μικροαστικὲς ἀντιλήψεις. Πρβλ. Ἀϊκιν,¹ κτλ. Ὁ δέκατος ὄγδοος αἰῶνας ἦταν ὁ αἰῶνας τοῦ ἐμπορίου. Ὁ

* Χωρὶς καταστραμμένο στὸ χειρόγραφο.

1. Ἄγγλος γαστρός καὶ ταυτόχρονα ἱστορικός (1747-1822). Ἐγγραψε τὴν Περιγραφή τῶν Περιχώρων τοῦ Μάντσεστερ, μέχρι 30 ὡς 40 μίλια, Λονδίνο, 1795.

Πίντο¹ τὸ λέει αὐτὸ ρητὰ: «Le commerce fait la marotte du siècle,»² καὶ : «Depuis quelque temps il n' est plus question que de com- merce, de navigation et de marine».³

Ἡ κίνηση τοῦ κεφαλαίου, παρόλο ποὺ ἐπιταχύνθηκε σημαντικὰ, πα- ραμένει ἀκόμα σχετικὰ ἀργή. Ἡ διάσπαση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς σὲ ξε- χωριστὰ τμήματα, ποὺ καθένα τους τὸ ἐκμεταλλεύονταν ἓνα ξεχωριστὸ ἔθνος, ὁ ἀποκλεισμοὸς τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στὰ ἔθνη, ἡ ἀδεξιότητα τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χρηματιστικὸ σύστημα μόλις ἔβγαине ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ στάδιά του, ἐμπόδιζαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν κυκλοφορία. Ἡ συνέπεια ἦταν ἓνα πνεῦμα παζαρέματος, μι- κρολογίας καὶ τσιγκουνιάς ποὺ χαρακτήριζε ὄλους τοὺς ἐμπόρους καὶ τὸν ὅλο τρόπο διεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου. Συγκρινόμενοι μὲ τοὺς ἐργοστασιάρ- χες καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα μὲ τοὺς βιοτέχνες, ἦταν ἀσφαλῶς μεγαλοαστοὶ, ἀλ- λά συγκρινόμενοι μὲ τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς βιομηχάνους τῆς ἐπόμενης πε- ριόδου παρέμεναν μικροαστοὶ. Πρβλ. Ἀνταμ Σμιθ.⁴

Αὐτὴ ἡ περίοδος χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ σταμάτημα τῶν ἀ- παγορεύσεων στὴν ἐξαγωγή χρυσαφιοῦ καὶ ἀσημιοῦ καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐμπορίου μὲ χρῆμα, τὴν ἀρχὴ τῶν Τραπεζῶν, τοῦ δημόσιου χρέους, τοῦ χαρτονομίσματος, τῆς κερδοσκοπίας πάνω σὲ χρεώγραφα καὶ μετοχές καὶ τοῦ παιξίματος σὲ χρηματιστήρια κάθε εἶδους, τῆς ἀνάπτυξης τοῦ χρημα- τιστικοῦ συστήματος γενικὰ. Τὸ κεφάλαιο ἔχασε καὶ πάλι ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ φυσικοῦ χαρακτῆρα ποὺ τοῦ ἦταν ἀκόμα σύμφυτος.

Ἡ συγκέντρωση τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας σὲ μιὰ χώρα, σὰν τὴν Ἀγγλία, ποὺ ἀναπτύσσονταν ἀκάθεκτα τὸ δέκατο ἑβδόμο αἰῶνα, δημι- ούργησε βαθμιαῖα γιὰ τὴ χώρα αὐτὴ μιὰ σχετικὰ παγκόσμια ἀγορά, καὶ ἔτσι προκάλεσε μιὰ ζήτησι γιὰ τὰ προϊόντα μεταποίησης αὐτῆς τῆς χώ- ρας, ποὺ δὲ μπορούσε πιά νὰ ἐκανοποιηθεῖ ἀπὸ τὶς βιομηχανικὲς παραγω- γικὲς δυνάμεις ποὺ ὑπῆρχαν μέχρι τότε. Αὐτὴ ἡ ζήτησι ποὺ ξεπερνοῦ- σε τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἦταν ἡ κινητήρια δύναμη ποὺ γέννησε τὴν τρίτη περίοδο τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μεσαίωνα, δη- μιουργώντας τὴ μεγάλη βιομηχανία — τὴ χρησιμοποίηση τῶν φυσικῶν δυνάμεων γιὰ βιομηχανικοὺς σκοποὺς, τὴ χρῆση τῶν μηχανῶν καὶ τὸν

1. Πίντο: ὀλλανδὸς ἐπιχειρηματίας καὶ οἰκονομολόγος (1715-1787).

2. «Τὸ ἐμπόριο εἶναι ἡ μανία τοῦ αἰῶνα».

3. «Ἐδῶ καὶ μερικοὺς καιροὶ οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν μονάχα γιὰ ἐμπόριο, γιὰ ναυτιλία καὶ γιὰ τὸ ναυτικόν».

4. Ὁ Μάρξ ἔφερε τὸν Α. Σμιθ ἀπὸ τὸ βιβλίον του «Ἐρευνα γιὰ τὴ φύσι καὶ οἱ αἰτίαι τοῦ πλοῦτου τῶν ἐθνῶν».

πιό εκτεταμένο καταμερισμό της εργασίας. Ύπῆρχαν ἤδη στὴν Ἀγγλία οἱ οἱ ἄλλες προϋποθέσεις γι' αὐτὴ τὴν καινούργια φάση: ἐλευθερία συναγωνισμοῦ μέσα στὸ ἔθνος, ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεωρητικῆς μηχανικῆς, κτλ. (Πραγματικά, ἡ ἐπιστῆμη τῆς Μηχανικῆς, τελειοποιημένη ἀπὸ τὸν Νεύτωνα, ἦταν ἀσφαλῶς ἡ πιὸ δημοφιλῆς ἐπιστῆμη στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα). (*Ο ἐλεύθερος συναγωνισμὸς μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἔθνος χρειάστηκε νὰ κατακτηθεῖ μὲ μιὰν ἐπανάσταση — 1640 καὶ 1688 στὴν Ἀγγλία, 1789 στὴ Γαλλία). *Ο συναγωνισμὸς ἀνάγκασε γρήγορα κάθε χώρα πού ἤθελε νὰ διατηρήσει τὸν ἱστορικό της ρόλο, νὰ προστατεύσει τὶς μανιφακτούρες της μὲ καινούργια ρύθμιση τῶν δασμῶν (οἱ παλιοὶ δασμοὶ δὲ βοήθουσαν πιά τὴ μεγάλη βιομηχανία) καὶ ἀμέσως μετὰ νὰ ἐγκαινιάσει τὴ μεγάλη βιομηχανία κάτω ἀπὸ καθεστῶς προστατευτικῆς φορολογίας. Ἡ μεγάλη βιομηχανία, παρὰ τὰ προστατευτικὰ τοῦτα μέτρα, ἔκανε παγκόσμιο συναγωνισμὸ (αὐτὸς εἶναι πραγματικά ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, καὶ ὁ προστατευτικὸς δασμὸς εἶναι ἀπλῶς ἕνα καταπραῦντικό, ἕνα μέτρο ἄμυνας μ ε σ α στὴν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου), καθιέρωσε μέσα ἐπικοινωνίας καὶ τὴ σύγχρονη παγκόσμια ἀγορά,* ὑπόταξε τὸ ἐμπόριο, μετάρτρεψε ὅλο τὸ κεφάλαιο σὲ βιομηχανικὸ κεφάλαιο, καὶ ἔτσι γέννησε τὴ γρήγορη κυκλοφορία (ἀνάπτυξη τοῦ νομισματικῆς συστήματος) καὶ τὴ συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου. Μὲ τὸν καθολικὸ συναγωνισμὸ ἀνάγκασε ὅλα τὰ ἄτομα νὰ ἐντείνουν τὴν ἐνεργητικότητά τους στὸ ἔπακρο. Κατάρτρεψε ὅσο ἦταν δυνατὸ τὴν ἰδεολογία, τὴ θρησκεία, τὴν ἠθική, κτλ., κι ὅπου δὲ μποροῦσε νὰ τὸ κάνει αὐτὸ τὶς μετάρτεπε σὲ χειροπιαστὸ ψέμμα. Γέννησε τὴν παγκόσμια ἱστορία γιὰ πρώτη φορά, μιὰ πού ἔκανε ὅλα τὰ πολιτισμένα ἔθνη, καὶ καθένα ἄτομο μέσα σ' αὐτά, νὰ ἐξαρτιέται, γιὰ τὴν ἰκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του, ἀπὸ ὀλόκληρο τὸν κόσμο, καταστρέφοντας ἔτσι τὴν μέχρι τότε ἀποκλειστικότητα τῶν ξεχωριστῶν ἐθνῶν. Ὑπέταξε τὴ φυσικὴ ἐπιστῆμη στὸ κεφάλαιο καὶ ἀφαίρεσε ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς εργασίας καὶ τὴν τελευταία της ἐξωτερικὴ ἔψη σὰ φυσικοῦ φαινομένου. Κατέστρεψε κάθε φυσικὸ στοιχεῖο γενικά, στὸ βαθμὸ πού αὐτὸ εἶναι δυνατὸ, μέσα στὴν ἐργασία καὶ διέλυσε ὅλες τὶς φυσικὲς σχέσεις γιὰ νὰ τὶς κάνει χρηματικὲς σχέσεις. Στὴ θέση τῶν φυσικῶν ἀναπτυσσομένων πόλεων δημιούργησε τὶς σύγχρονες μεγάλες βιομηχανικὲς πόλεις πού ξεπήδησαν ὡς τὰ μανιτάρια. *Οπουδήποτε εἰσώρρησε, κατέστρεψε τὴ χειροτεχνία καὶ ὅλα τὰ προηγμένα στάδια τῆς βιο-

* /: Ἀπόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο: / καὶ γέννησε τὴ γρήγορη κυκλοφορία καὶ συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων.

μηχανίας. *Ολοκλήρωσε τὴ νίκη τῆς πόλης πάνω στὴν ὑπαιθρο. /Πρώτη τῆς προϋπόθεση/* ἦταν τὸ αὐτόματο σύστημα. /Ἡ ἀνάπτυξη τῆς/* δημιούργησε μιὰ μάζα παραγωγικῶν δυνάμεων, πού γι' αὐτὲς ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἔγινε ἐξίσου ἐμπόδιο, ὅσο ἦταν προηγούμενα ἡ συντεχνία γιὰ τὴ μανιφακτούρα, καὶ τὸ μικρὸ ἀγροτικὸ ἐργαστήρι γιὰ τὴν ἀναπτυσσόμενη χειροτεχνία. Αὐτὲς οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πῆραν κάτω ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μιὰ μονόπλευρη μονάχα ἀνάπτυξη κι ἔγιναν στὴν πλειοψηφία τους καταστρεπτικὲς δυνάμεις. Ἐπιπλέον, ἕνα μεγάλο πλῆθος τέτοιων δυνάμεων δὲ μποροῦσε νὰ βρεῖ καμμιά ἐφαρμογὴ μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα. Γενικά, ἡ μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε παντοῦ τὶς ἴδιες σχέσεις ἀνάμεσα στὶς τάξεις τῆς κοινωνίας κι ἔτσι κατέστρεψε τὴν ἰδιόμορφη ἀτομικότητα τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων. Καὶ τελικά, ἐνῶ ἡ ἀστικὴ τάξη κάθε ἔθνος διατηροῦσε ξεχωριστὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, ἡ μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε μιὰ τάξη, πού σὲ ὅλα τὰ ἔθνη ἔχει τὰ ἴδια συμφέροντα καὶ πού γι' αὐτὴν ἡ ἐθνικότητα ἔχει ἤδη πεθάνει, μιὰ τάξη πού εἶναι πραγματικά ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὅλο τὸν παλιὸ κόσμο καὶ ταυτόχρονα στέκεται ἀντιμέτωπη σ' αὐτόν. Ἡ μεγάλη βιομηχανία κάνει ἀφόρητη ὄχι μόνο τὴ σχέση πρὸς τὸν κεφαλαιοκράτη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ μεγάλη βιομηχανία δὲ φτάνει τὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης σ' ὅλες τὶς περιοχὲς μιᾶς χώρας. Αὐτὸ ὥστόσο δὲν καθυστερεῖ τὸ ταξικὸ κίνημα τοῦ προλεταριάτου, γιὰ τὸ οἱ προλετάριοι, πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ μεγάλη βιομηχανία παίρνουν τὴν ἡγεσία αὐτοῦ τοῦ κινήματος καὶ ὀδηγοῦν ὅλη τὴ μάζα μαζί τους, καὶ διότι οἱ ἐργάτες πού εἶναι ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὴ μεγάλη βιομηχανία τοποθετοῦνται ἀπ' αὐτὴ σὲ χειρότερη ἀκόμα κατάσταση ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἐργάτες στὴν ἴδια τὴ μεγάλη βιομηχανία. Οἱ χώρες ὅπου εἶναι ἀναπτυγμένη ἡ μεγάλη βιομηχανία ἐνεργοῦν μ' ἕναν παρόμοιο τρόπο πάνω στὶς περισσότερες ἢ λιγότερες μὴ βιομηχανικὲς χώρες, στὸ βαθμὸ πού οἱ τελευταῖες σαρώνονται ἀπὸ τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο στὸν παγκόσμιο ἀγῶνα συναγωνισμοῦ.

Αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς μορφὲς ἀποτελοῦν ἄλλες τόσες μορφὲς τῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, καὶ ταυτόχρονα τῆς ἰδιοκτησίας. Σὲ κάθε περίοδο πραγματοποιεῖται μιὰ ἐνοποίηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πού ὑπάρχουν, στὸ βαθμὸ πού αὐτὸ ἔχει γίνεῖ ὑποχρεωτικὸ ἀπὸ τὶς ἀνάγκες.

* Ἀποσπάσματα καταστραμμένα στὸ χειρόγραφο.

*

Αυτή ή αντίφαση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τή μορφή επικοινωνίας, πού, όπως είδαμε, έχει παρουσιαστεί πολλές φορές στην ιστορία του παρελθόντος, χωρίς ωστόσο να δάλει σε κίνδυνο τή βάση της, ξέσπασε αναγκαστικά σε κάθε περίπτωση σε μιάν επανάσταση, παίρνοντας ταυτόχρονα διάφορες δευτερεύουσες μορφές, όπως ολόπλευρες συγκρούσεις, συγκρούσεις ποικίλων τάξεων, αντιφάσεις τής συνείδησης, μάχη ιδεών, κτλ., πολιτικός αγώνας κτλ. Ήξετάζοντας στενά τὰ πράγματα, θά μπορούσαμε να απομονώσουμε μιὰ από τις δευτερεύουσες αυτές μορφές και να τή θεωρήσουμε σαν τή βάση αυτών των επαναστάσεων. Κι αυτό είναι πολύ πιό εύκολο μιὰ πού τὰ άτομα πού ξεκίνησαν τις επαναστάσεις είχαν ψευδαισθήσεις σχετικά με τή δραστηριότητά τους, ανάλογα με τὸ βαθμὸ τής κουλτούρας τους και τὸ στάδιο τής ιστορικής εξέλιξης.

*

Έτσι όλες οι συγκρούσεις στην ιστορία έχουν τήν πηγή τους, κατά τήν άποφή μας, στην αντίφαση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τή μορφή επικοινωνίας. Και για να οδηγήσει σε συγκρούσεις σε μιὰ χώρα, δέν είναι αναγκαίο αυτή ή αντίφαση να έχει φτάσει τὸ ἔσχατο ὄριο της σ' αυτή τήν ιδιαίτερη χώρα. Ο συναγωνισμός με πιό αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, πού τὸν έχει προκαλέσει ή επέκταση τής διεθνούς επικοινωνίας, είναι αρκετός για να δημιουργήσει μιὰ παρόμοια αντίφαση σε χώρες με λιγότερο αναπτυγμένη βιομηχανία (λ.χ., τὸ προλεταριάτο πού ήταν σε λανθάνουσα κατάσταση στη Γερμανία και ἤρθε στην επιφάνεια από τὸ συναγωνισμό τής αγγλικής βιομηχανίας).

Ο συναγωνισμός απομονώνει τὰ άτομα τὸ ένα από τὸ ἄλλο, ὄχι μόνο τούς αστούς, ἀλλὰ ἀκόμα περισσότερο τούς εργάτες, παρὰ τὸ γεγονός ότι τούς συνενώνει. Χρειάζεται λοιπὸν πολὺς καιρὸς ὥσπου να μπορέσουν αυτά τὰ άτομα να ἔνωθούν, ἔκτος από τὸ γεγονός ότι για να γίνει αυτή ή ἔνωση — αν δέν πρόκειται να είναι ἀπλῶς τοπική — πρέπει πρώτα να δημιουργηθοῦν από τή μεγάλη βιομηχανία τὰ αναγκαία μέσα, οι μεγάλες βιομηχανικές πόλεις και φτηνές και γρήγορες συγκοινωνίες. Ἐπομένως κάθε οργανωμένη δύναμη πού στέκεται ἀντιμέτωπη σ' αυτά τὰ απο-

μονωμένα άτομα, πού ζοῦν σε σχέσεις πού καθημερινὰ ἀναπαράγουν αυτή τήν ἀπομόνωση, μπορεί να ὑπερνικηθεῖ μονάχα με μακρόχρονους ἀγῶνες. Αν θά ἀπαιτούσαμε τὸ αντίθετο, αὐτὸ θά ἰσοδυναμοῦσε με τήν ἀπαίτηση να μὴν ὑπάρχει συναγωνισμός σ' αυτή τήν ὀρισμένη ἔποχή τής ιστορίας, ἢ τὰ άτομα να διώχνανε ἀπὸ τὰ μυαλά τους σχέσεις πού σαν ἀπομονωμένα άτομα δέ μποροῦν να τις ἐλέγξουν.

*

Ἡ κατασκευή σπιτιῶν. Στους ἄγριους κάθε οἰκογένεια έχει συνήθως τή σπηλιά της ἢ τήν καλύβα της, όπως είναι ή τέντα τής ξεχωριστής οἰκογένειας στους νομάδες. Αυτή ή ἀπομονωμένη οἰκιακή οἰκονομία γίνεται ὅλο και πιό αναγκαία μόνον ἀπὸ τήν παραπέρα εξέλιξη τής ἀτομικής ιδιοκτησίας. Στους γεωργικούς λαούς μιὰ κοινωτική οἰκιακή οἰκονομία εἶναι ἐξίσου ἀδύνατη ὅσο και μιὰ κοινωτική καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους. Μιὰ μεγάλη πρόβδος ἦταν τὸ κτίσιμο των πόλεων. Σ' όλες, ὡστόσο, τις προηγούμενες περιόδους, ή κατάργηση τής ἀτομικής οἰκονομίας, πού είναι ἀξεχώριστη ἀπὸ τήν κατάργηση τής ἀτομικής ιδιοκτησίας, ἦταν ἀδύνατη για τὸν ἀπλὸ λόγο ότι δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα οι ὕλικοι ὄροι για κάτι τέτοιο. Τὸ στήσιμο μιᾶς οἰκιακής κοινωτικής οἰκονομίας προϋποθέτει τήν ἀνάπτυξη των μηχανῶν, τής χρήσης των φυσικῶν δυνάμεων, και πολλῶν ἄλλων παραγωγικῶν δυνάμεων — λόγου χάρη ὕδραγωγείων, ἀερίφωτος, θέρμανσης με ἀτμὸ κτλ., τήν ἐξάλειψη /τῆς ἀντίθεσης/ πόλης και χωριοῦ. Χωρίς αὐτούς τούς ὄρους μιὰ κοινωτική οἰκονομία δέ θά μπορούσε ἀπὸ μόνη της να ἀποτελέσει μιὰ καινούργια παραγωγική δύναμη. Αν θά στεροῦνταν κάθε ὕλική βάση και αν θά στηρίζονταν σε καθαρὰ θεωρητικά θεμέλια θά ἦταν ἀπλῶς μιὰ φαντασία και θά κατέληγε σε μιὰ μοναστηριακή οἰκονομία. Αὐτὸ πού ἦταν δυνατόν να γίνει μπορούμε να τὸ δοῦμε στις πόλεις πού προκύψανε ἀπὸ συμπύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ και στην ἀνέγερση κοινωτικῶν κτιρίων για ποικίλους καθορισμένους σκοπούς (φυλακές, στρατῶνες, κτλ.). Τὸ ότι ή κατάργηση τής ἀτομικής οἰκονομίας είναι ἀξεχώριστη ἀπὸ τήν κατάργηση τής οἰκογένειας είναι πράγμα ἀταπόδεικτο.

(Ἡ φράση πού συναντᾶμε συχνὰ στὸν Ἅγιο Μάξ, ότι «καθένας εἶναι ὅτι εἶναι χάρη στο κράτος» καταλήγει στο βάθος να εἶναι τὸ ἴδιο σὰ ἂ λέμε ότι ὁ ἀστός εἶναι ἓνα ἀντίτυπο τοῦ γένους των ἀστών, φράση πού

προϋποθέτει ότι η τ ά ξ η των άστών πρέπει να έχει υπάρξει πριν από τὰ άτομα που τήν αποτελούν.) *

Τὸ Μέσαίωνα οἱ άστοὶ σὲ κάθε πόλη ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐνώνονται ἐναντίον τῶν εὐγενῶν γαιοκτημόνων γιὰ νὰ σώσουν τὸ τομάρι τους. Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου, ἡ ἀποκατάσταση συγκοινωνιῶν, ὀδηγήσαν τις ξεχωριστὲς πόλεις νὰ γνωρίσουν ἄλλες πόλεις, πού εἶχαν τὰ ἴδια συμφέροντα στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ ἴδιου ἀνταγωνιστῆ. Μέσα ἀπὸ τις πολλὲς τοπικὲς ἐνώσεις τῶν άστών τῶν ξεχωριστῶν πόλεων γεννήθηκε σιγά-σιγά ἡ τ ά ξ η τῶν άστών. Οἱ ὄροι ζωῆς τῶν ξεχωριστῶν άστών, ἐξαιτίας τῆς ἀντίθεσής τους πρὸς τις ὑπάρχουσες σχέσεις καὶ ἐξαιτίας τοῦ τρόπου ἐργασίας πού καθορίζονταν ἀπ' αὐτές, ἐγιναν ὄροι κοινοὶ γιὰ ὅλους τους καὶ ἀνεξάρτητοι ἀπὸ κάθε ξεχωριστὸ άτομο. Οἱ άστοὶ εἶχαν δημιουργήσει αὐτοὺς τοὺς ὄρους στὸ βαθμὸ πού εἶχαν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τοὺς φεουδαρχικοὺς δεσμούς, καὶ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπ' αὐτοὺς στὸ βαθμὸ πού αὐτοὶ καθορίζονταν ἀπὸ τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα πού ὑπῆρχε. Ὅταν οἱ ξεχωριστὲς πόλεις ἄρχισαν νὰ μπαίνουν σὲ ἐνώσεις, αὐτοὶ οἱ κοινοὶ ὄροι ἐξελίχτηκαν σὲ ταξικὸς ὄρος. Οἱ ἴδιοι ὄροι, ἡ ἴδια ἀντίθεση, τὰ ἴδια συμφέροντα ἀναγκαστικὰ προκαλοῦσαν, στὸ σύνολό τους, παρόμοιες συνήθειες παντοῦ. Ἡ ἴδια ἡ άστική τάξη, μαζί μὲ τοὺς ὄρους τῆς ἀναπτύσσεται μονάχα σιγά-σιγά, διασπᾶται σύμφωνα μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας σὲ διάφορα τμήματα καὶ τελικὰ ἀπορροφᾶει ὅλες τις τάξεις μὲ ἰδιοκτησία πού τις θρῖσκει ἤδη νὰ ὑπάρχουν** (ἐνῶ ἀναπτύσσει τὴν πλειοψηφία αὐτῶν πού ἀπὸ προηγούμενα δὲν εἶχαν ἰδιοκτησία καὶ ἕνα μέρος τῶν τάξεων πού εἶχαν ὡς τώρα ἰδιοκτησία, σὲ μιὰ καινούργια τάξη, τὸ προλεταριάτο) στὸ βαθμὸ πού ὅλη ἡ ἰδιοκτησία πού θρέθηκε νὰ ὑπάρχει μετατρέπεται σὲ βιομηχανικὸ ἢ ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Τὰ ξεχωριστὰ άτομα διαμορφώνουν μιὰ τάξη μονάχα ἐφόσον ἔχουν νὰ διεξάγουν ἕνα κοινὸ ἀγῶνα ἐναντίον μιᾶς ἄλλης τάξης, ἀλλιῶς θρῖσκονται σὲ ἐχθρική κατάσταση ἀνάμεσά τους ὄντας ἀνταγωνιστές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ τάξη μὲ τὴ σειρά τῆς ἀποκτάει μιὰν ἀνεξάρτητη ὑπαρξη καὶ ἀπέναντι στὰ άτομα, ἔτσι πού τὰ τελευταῖα θρῖσκουν τοὺς ὄρους τῆς ὑπαρξῆς τους προδιαγραμμένους, καὶ ἐπομένως ἡ θέση τους στὴ ζωὴ καὶ ἡ προσωπικὴ

* /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Π ρ ο ὤ π α ρ ε η τῆς τάξης γιὰ τοὺς φιλόσοφους.

** /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Ἀρχίζει ἀπορροφώντας τοὺς κλάδους ἐργασίας, πού ἀνήκουν ἄμεσα στὸ κράτος καὶ ὕστερα ὅλες τις /περισσότερο ἢ λιγότερο/ ἰδεολογικὲς κλειστὲς τάξεις.

τους ἐξέλιξη ἔχουν προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὴν τάξη τους, ἔχουν ὑποταχθεῖ σ' αὐτή. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο ὅπως καὶ στὴν ὑποταγὴ τῶν ξεχωριστῶν ἀτόμων στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ μπορεῖ νὰ ἐξαλειφθεῖ μονάχα μὲ τὴν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Ἐχουμε κιόλας δεῖξει πολλὲς φορές πῶς αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ ἀτόμων στὴν τάξη τους φέρνει μαζί της τὴν ὑποταγὴ τους σὲ κάθε εἶδους ἰδέες, κτλ.

Ἄν ἐξετάσουμε ἀπὸ φ ι λ ο σ ο φ ι κ ῆ ἀποψη αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀτόμων μέσα στοὺς κοινὸς ὄρους ὑπαρξῆς τῶν κλειστῶν τάξεων καὶ τῶν τάξεων, πού διαδέχονται ἱστορικὰ οἱ μὲν τις δέ, καὶ στίς ἀντίστοιχες γενικὲς ἀντιλήψεις πού τοὺς ἔχουν ἔτσι ἐπιβληθεῖ, εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ εὐκόλο νὰ φανταστοῦμε ὅτι μέσα σ' αὐτὰ τὰ άτομα ἀναπτύχθηκε τὸ Γένος ἢ ὁ «Ἀνθρώπος», ἢ ὅτι αὐτὰ ἀνέπτυξαν τὸν «Ἀνθρώπο» — καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορεῖ νὰ δώσει κανεὶς μερικὰ γερὰ χαστούκια στὴν ἱστορία. Μπορεῖ νὰ κατανοήσει κανεὶς αὐτὲς τις διαφορὲς κλειστὲς τάξεις καὶ τάξεις σὰν εἰδικὸς ὄρος τῆς γενικῆς ἐκφρασης, σὰν ὑποδιαίρεσεις τοῦ Γένους, ἢ σὰν ἐξελικτικὲς φάσεις τοῦ «Ἀνθρώπου».

Αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ τῶν ἀτόμων σὲ καθορισμένες τάξεις δὲ μπορεῖ νὰ καταργηθεῖ, προτοῦ διαμορφωθεῖ μιὰ τάξη πού δὲ θὰ ἔχει πιά νὰ προβάλει ὅποιαδήποτε ἰδιαίτερα ταξικὰ συμφέροντα ἀπέναντι στὴν κυρίαρχη τάξη.

*

Ἡ μετατροπὴ, μέσο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τῶν προσωπικῶν δυνάμεων (σχέσεων) σὲ ἀντικειμενικὲς, δὲ μπορεῖ νὰ ματαιωθεῖ ἐπειδὴ θὰ διώχναμε αὐτὴ τὴ γενικὴ ἰδέα ἀπὸ τὸ μυαλό μας, ἀλλὰ μονάχα ἂν τὰ άτομα ὑποτάξουν πάλι αὐτὲς τις ἀντικειμενικὲς δυνάμεις καὶ καταργήσουν τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας.* Αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό χωρὶς τὴν κοινότητα.** Μονάχα σὲ μιὰ κοινότητα /μαζί μὲ ἄλλους ἔχει κάθε/ άτομο τὰ μέσα νὰ καλλιεργήσει τις ἱκανότητές του πρὸς ὅλες τις κατευθύνσεις. Μόνο μέσα στὴν κοινότητα, ἐπομένως, εἶναι δυνατὴ ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία. Στὰ προηγούμενα ὑποκατάστατα τῆς κοινότητας, στὸ κράτος, κλπ., προσωπικὴ ἐλευθερία ὑπῆρχε μονάχα γιὰ τὰ άτομα πού ἀναπτύσσονταν μέσα στίς σχέσεις τῆς κυρίαρχης τάξης, καὶ μονάχα στὸ

* /Σημείωση τοῦ Ἐγκελς στὸ περιθώριο:/ (Φύσημαχ: εἶναι καὶ οὐσία).

** /Ἀπόσπασμα διαγραμμένο στὸ χειρόγραφο:/ καὶ εἶναι ἀδύνατο χωρὶς τὴν πλήρη καὶ ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου πού αὐτὴ συνεπάγεται.

βαθμό που ήταν άτομα αυτής της τάξης. Η άπατηλή κοινότητα, που σ' αυτήν έχουν ως τώρα συνενωθεί τα άτομα, έπαιρνε πάντοτε μιάν ανεξάρτητη ύπαρξη σε σχέση μ' αυτά, και ταυτόχρονα, μιὰ και ήταν ή συνένωση μιὰς τάξης έναντιον μιὰς άλλης, ήταν όχι μόνο μιὰ τελείως άπατηλή κοινότητα, αλλά επίσης και ένα εμπόδιο. Στην πραγματική κοινότητα τα άτομα άποκοτούν την έλευθερία τους στην ένωση τους και διαμέσου της ένωσης τους.

Τα άτομα έχουν πάντοτε ξεκινήσει από τον έαυτό τους, αλλά φυσικά από τον έαυτό τους μέσα στις δεδομένες τους ιστορικές συνθήκες και σχέσεις, και όχι από το «καθαρό» άτομο, όπως το έννοουν οι ιδεολόγοι. Άλλα στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης, και ειδικά με το αναπόφευκτο γεγονός ότι στον καταμερισμό της εργασίας οι κοινωνικές σχέσεις παίρνουν μιάν ανεξάρτητη ύπαρξη, εμφανίζεται μιὰ διαφορά στη ζωή κάθε ατόμου, στο βαθμό που αυτή είναι προσωπική, και στο βαθμό που υποτάσσεται σε κάποιον κλάδο εργασίας και στους όρους που άνήκουν σ' αυτόν. (Δέν έννοούμε μ' αυτό ότι ο εισοδηματίας, ο καπιταλιστής λ.χ., παύουν να είναι πρόσωπα, αλλά ότι ή προσωπικότητά τους προσδιορίζεται και καθορίζεται από έντελώς όρισμένες ταξικές σχέσεις, και ή διαφορά εμφανίζεται μονάχα στην αντιπαράθεσή τους με μιάν άλλη τάξη και, για τους έαυτούς τους, μονάχα όταν χρεωκοπούν.) Μέσα στην κλειστή τάξη (κι ακόμα περισσότερο στη φυλή) αυτό είναι ακόμα κρυμμένο: λόγω χάρη ένας ευγενής παραμένει πάντοτε ένας ευγενής, ένας κοινός άνθρωπος πάντα ένας κοινός άνθρωπος, έξω από τις άλλες του σχέσεις, μιὰ ιδιότητα άξεχώριστη από την ατομικότητά του. Η διαφορά ανάμεσα στο προσωπικό και το ταξικό άτομο, ο τυχαίος χαρακτήρας των όρων ζωής για το άτομο, παρουσιάζεται μονάχα με την εμφάνιση της τάξης, που είναι ή ίδια ένα προίον της άστικής τάξης. Αυτός ο τυχαίος χαρακτήρας γεννιέται και αναπτύσσεται μονάχα από το συναγωνισμό και τον άγώνα των ατόμων ανάμεσά τους. Έτσι, μέσα στη φαντασία τους, τα άτομα μοιάζουν πιο έλευθερα κάτω από την κυριαρχία της άστικής τάξης από ό,τι προηγούμενα, διότι οι όροι της ζωής τους μοιάζουν τυχαίοι. Στην πραγματικότητα θέβαια, είναι λιγότερο έλευθερα, διότι είναι περισσότερο υποταγμένα στη δύναμη των πραγμάτων. Η διαφορά από την κλειστή τάξη φαίνεται ιδιαίτερα στον ανταγωνισμό ανάμεσα στη άστική τάξη και το προλεταριάτο. Όταν ή κλειστή τάξη των άστών των πόλεων, οι συντεχνίες, κτλ., ήρθαν σε αντίθεση με τους ευγενείς γαιοκτήμονες, οι όροι ύπαρξής τους — κινητή ιδιοκτησία και χειροτεχνική εργασία, που είχαν ήδη ύάρξει σε λαμβάνουσα κατάσταση πριν από τον άποχωρισμό τους από τα φεουδαρ-

χικά δεσμά — παρουσιάστηκαν σαν κάτι το θετικό που διεκδικούνταν έναντιον της φεουδαρχικής γαιοκτησίας, και έτσι, με το δικό τους τρόπο πήραν αρχικά μιὰ φεουδαρχική μορφή. Άσφαλώς οι φυγάδες δουλοπάροικοι θεωρούσαν την προηγούμενη δουλεία τους σαν κάτι τυχαίο στην προσωπικότητάς τους. Άλλά εδώ έκαναν άπλως, ό,τι κάνει κάθε τάξη που άπελευθερώνεται από τα δεσμά, και δέν άπελευθερώθηκαν σαν τάξη αλλά χωριστά. Έπιπλέον, δέν ύψώθηκαν πάνω από το σύστημα των κλειστών τάξεων, αλλά σχημάτισαν άπλως μιὰ καινούργια κλειστή τάξη, διατηρώντας τον προηγούμενο τρόπο εργασίας τους επίσης και στην καινούργια τους κατάσταση και τον άνάπτυξαν παραπέρα έλευθερώνοντάς τον από τα προηγούμενα δεσμά του, που δέν άντιστοιχούσαν πια στην άνάπτυξη που είχε πια έπιτευχθεί.

Για τους προλετάριους, από την άλλη μεριά, ο όρος της ύπαρξής τους, ή εργασία, και μαζί μ' αυτήν όλοι οι όροι ύπαρξης της σύγχρονης κοινωνίας, έχουν γίνει γι' αυτούς κάτι το τυχαίο, κάτι που αυτοί, σαν ξεχωριστοί προλετάριοι, δέ μπορούν να το έλέγχουν, και που καμμιά κοινωνική οργάνωση δέ μπορεί να τους δώσει μιὰ τέτοια δυνατότητα έλέγχου. Η αντίθεση ανάμεσα /.../* στην προσωπικότητα κάθε ξεχωριστού προλετάριου και στους όρους ζωής που επιβάλλονται πάνω του, δηλ. στην εργασία, γίνεται φανερή σ' αυτόν τον ίδιο, γιατί έχει θυσιαστεί από τα νεανικά του χρόνια, και, μέσα στα πλαίσια της τάξης του, δέ θα έχει ποτέ την πιθανότητα να φτάσει στους όρους που θα του επέτρεπαν να περάσει στην άλλη τάξη.

NB. Δέν πρέπει να ξεχνάμε ότι ή ίδια ή ανάγκη ύπαρξης των δουλοπαροίκων και το αδύνατο μιὰς οικονομίας μεγάλης κλίμακας, που δόηγησε στη διανομή μικρών κομματιών γής στους δουλοπαροίκους, πολύ γρήγορα περιόρισαν τις ύποχρεώσεις των δουλοπαροίκων προς τον αφέντη τους σε καθορισμένες πληρωμές σε είδος και σε άγγαρείες. Αυτό έδινε τη δυνατότητα στο δουλοπάροικο να συγκεντρώνει κινητή περιουσία και έτσι διευκόλυνε τη φυγή του από την κατοχή του αφέντη του και του έδινε την προοπτική να προκόψει σαν πολίτης της πόλης. Δημιούργησε επίσης διαβαθμίσεις μέσα στους δουλοπαροίκους, έτσι που οι δραπετές δουλοπάροικοι ήταν κιόλας μισοαστοί. Είναι επίσης φανερό ότι οι δουλοπάροικοι που ξέρανε μιὰ τέχνη είχαν τις μεγαλύτερες πιθανότητες να άποκτήσουν κινητή περιουσία.

* Απόσπασμα καταστραμμένο στο χειρόγραφο.

Ἔτσι, ἐνῶ οἱ φυγάδες δουλοπάροικοι θέλαν ἀπλῶς νὰ εἶναι ἐλεύθεροι γιὰ νὰ ἀναπτύξουν καὶ νὰ διεκδικήσουν ἐκείνους τοὺς ὅρους ὑπαρξῆς πού ἤδη ὑπῆρχαν, καὶ γι' αὐτὸ τελικὰ κατέληγαν στὴν ἐλεύθερη ἐργασία, οἱ προλετάριοι, ἂν πρόκειται νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὸν ἑαυτὸ τους σὰν ἄτομα, θὰ πρέπει νὰ καταργήσουν τὸν ἴδιο τὸν ὄρο τῆς ὡς τώρα ὑπαρξῆς τους (πού ἐπιπλέον ἦταν ὁ ὄρος ὅλης τῆς κοινωνίας μέχρι σήμερα), δηλαδὴ τὴν ἐργασία. Βρίσκονται ἔτσι σὲ ἄμεση ἀντίθεση πρὸς τὴ μορφή, πού μ' αὐτὴν τὰ ἄτομα πού ἀποτελοῦν τὴν κοινωνία, ἔχουν ὡς τώρα δώσει στὸν ἑαυτὸ τους συλλογικὴ ἔκφραση, δηλαδὴ τὸ κράτος. Γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν λοιπὸν τοὺς ἑαυτοὺς τους σὰν ἄτομα, πρέπει νὰ ἀνατρέψουν αὐτὸ τὸ κράτος.

*

Ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα, θγαίνει ὅτι ἡ κοινοτικὴ σχέση πού ἀποκοτούσαν τὰ ἄτομα μιᾶς τάξης, καὶ πού καθορίζονταν ἀπὸ τὰ κοινὰ τους συμφέροντα ἐναντίον μιᾶς τρίτης τάξης, ἦταν πάντοτε μιὰ κοινότητα πού ἀνήκαν σ' αὐτὴ τὰ ἄτομα αὐτὰ μονάχα σὰ μέσα ἄτομα, μονάχα στὸ βαθμὸ πού ζοῦσαν μέσα στοὺς ὄρους ὑπαρξῆς τῆς τάξης τους — μιὰ σχέση ὅπου συμμετεῖχαν ὄχι σὰν ἄτομα, ἀλλὰ σὰ μέλη μιᾶς τάξης. Στὴν κοινότητα τῶν ἐπαναστατῶν προλετάριων, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πού παίρνουν τοὺς ὄρους ὑπαρξῆς τους καὶ τοὺς ὄρους ὑπαρξῆς ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό τους, συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Τὰ ἄτομα μετέχουν σ' αὐτὴ σὰν ἄτομα. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ συνένωση ἀτόμων (παίροντας σὰ δεδομένο, φυσικά, τὸ προωθημένο πιά στάδιο τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων) εἶναι πού βάζει τοὺς ὄρους τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης καὶ κίνησης τῶν ἀτόμων κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της — ὄρους πού ἦταν προηγούμενα ἐγκαταλειμμένοι στὴν τύχη καὶ εἶχαν ἀποκτήσει μιὰν αὐτόνομη ὑπαρξὴ ἀπέναντι στὰ ξεχωριστὰ ἄτομα, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τοῦ χωρισμοῦ τους σὰν ἀτόμων, ἐξαιτίας τῆς ἀναγκαίας συνένωσής τους πού εἶχε προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, καὶ πού ἐξαιτίας τοῦ χωρισμοῦ τους σὰν ἄτομα εἶχε γίνεῖ ἕνας δεσμὸς ξένος πρὸς αὐτὰ. Ἡ συνένωση ὡς τώρα (πού δὲν ἦταν καθόλου ἐθελοντικὴ, ὅπως παρουσιάζεται λόγου χάρη στὸ *Contrat Social*, ἀλλὰ ἀναγκαία) ἦταν μιὰ συμφωνία πᾶνω σ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους, πού μέσα σ' αὐτοὺς τὰ ἄτομα ἦταν ἐλεύθερα νὰ χαροῦν τίς ἰδιοτροπίες τῆς τύχης (σύγκρινε λόγου χάρη τὸ σχηματισμὸ τοῦ βορειοαμερικανικοῦ κράτους καὶ τῶν νοτιοαμερικανικῶν δημοκρατιῶν). Αὐτὸ τὸ δικαίωμα στὴν ἀνενόχλητη ἀπολαυή, μέσα σὲ ὀρισμένες

συνθήκες, τῆς τύχης, ἔχει ὡς τώρα ὀνομαστεῖ προσωπικὴ ἐλευθερία. Αὐτοὶ οἱ ὄροι ὑπαρξῆς εἶναι, ἀσφαλῶς, οἱ κάθε φορὰ παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ μορφές ἐπικοινωνίας.

*

Ὁ κομμουνισμὸς διαφέρει ἀπὸ ὅλα τὰ προηγούμενα κινήματα κατὰ τὸ ὅτι ἀνατρέπει τὴ θάση ὅλων τῶν προηγούμενων σχέσεων παραγωγῆς καὶ ἐπικοινωνίας, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ χειρίζεται συνειδητὰ τίς φυσικὲς προϋποθέσεις σὰ δημιουργήματα τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν ὑπάρξει ὡς τώρα, ἀπογυμνώνει τίς σχέσεις αὐτὲς ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους χαρακτήρα καὶ τίς ὑποτάσσει στὴν ἐξουσία τῶν ἐνωμένων ἀτόμων. Ἡ ὀργάνωσή του εἶναι, ἐπομένως, οὐσιαστικὰ οἰκονομικὴ, εἶναι ὑλικὴ δημιουργία τῶν ὄρων αὐτῆς τῆς συνένωσης. Μετατρέπει τοὺς ὑπάρχοντες ὄρους σὲ ὄρους τῆς συνένωσης. Ἡ πραγματικότητά πού δημιουργεῖ ὁ κομμουνισμὸς, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀληθινὴ θάση γιὰ νὰ κάνει ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει ὅτιδήποτε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἄτομα, στὸ βαθμὸ πάντως, πού ἡ πραγματικότητά εἶναι μονάχα ἕνα προῖον τῆς προηγούμενης ἐπικοινωνίας τῶν ἴδιων τῶν ἀτόμων. Ἔτσι οἱ κομμουνιστὲς στὴν πράξη χειρίζονται τοὺς ὄρους πού ἔχουν δημιουργηθεῖ ὡς τώρα ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἐπικοινωνία σὰ μὴ ὀργανικοὺς παράγοντες, χωρὶς ὡστόσο νὰ φαντάζονται ὅτι ἦταν τὸ σχέδιο ἢ ὁ προορισμὸς τῶν προηγούμενων γενεῶν νὰ τοὺς δώσουν τὸ ὑλικὸ καὶ χωρὶς νὰ πιστεύουν ὅτι αὐτοὶ οἱ ὄροι ἦταν μὴ ὀργανικοὶ γιὰ τὰ ἄτομα πού τοὺς δημιούργησαν. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ προσωπικὸ καὶ σὲ τυχαῖο ἄτομο, δὲν εἶναι μιὰ διαφορὰ ἀντίληψης, ἀλλὰ ἕνα ἱστορικὸ γεγονός. Αὐτὴ ἡ διάκριση ἔχει διαφορετικὴ σημασία σὲ διαφορετικὲς ἐποχές — λ.χ. ἡ κλειστὴ τάξη σὰν κάτι τυχαῖο γιὰ τὸ ἄτομο κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἐπίσης καὶ ἡ οἰκογένεια περισσότερο ἢ λιγότερο. Δὲν εἶναι μιὰ διάκριση πού πρέπει νὰ κάνουμε γιὰ κάθε ἐποχή, ἀλλὰ μιὰ διάκριση πού κάθε ἐποχὴ τὴν κάνει ἢ ἴδια ἀνάμεσα στὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα, πού τὰ βρίσκει νὰ ὑπάρχουν, καὶ στὴν πραγματικότητα ὄχι σύμφωνα μὲ ὅποιαδήποτε ἀντίληψη, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ὑλικῶν συγκρούσεων στὴ ζωὴ. Αὐτὸ πού φαίνεται τυχαῖο στὴν κατοπινὴ ἐποχὴ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν προηγούμενη — καὶ αὐτὸ ἰσχύει ἐπίσης γιὰ τὰ στοιχεῖα πού κληροδοτοῦνται ἀπὸ μιὰ προηγούμενη ἐποχὴ — εἶναι μιὰ μορφή ἐπικοινωνίας πού ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἕνα ὀρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ σχέση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πρὸς τὴ μορφή ἐπικοινωνίας εἶναι ἡ σχέση

της μορφής επικοινωνίας προς* την ενεργητικότητα ή τη δραστηριότητα των ατόμων. (Ἡ βασική μορφή αυτής της δραστηριότητας** είναι θέβαια ή υλική, και απ' αυτήν εξαρτιούνται όλες οι άλλες μορφές — διανοητική, πολιτική, θρησκευτική, κ.λ.π. Ἡ ποικίλη διαμόρφωση της υλικής ζωής εξαρτιέται, θέβαια, σε κάθε περίπτωση από τις ανάγκες που έχουν ήδη αναπτυχτεί και η γέννηση, καθώς και η ικανοποίηση αυτών των αναγκών είναι μια ιστορική διαδικασία, που δεν τη βρίσκουμε στην περίπτωση ενός πρόβατου ή ενός σκύλου (ἐπίμονο βασικό ἐπιχείρημα τοῦ Στίρνερ *Adversus Hominem*),¹ ἂν και τὰ πρόβατα και οἱ σκύλοι στη σημερινή τους μορφή είναι ἀσφαλῶς, ἀλλὰ *maligne euk*,² προϊόντα μιᾶς ιστορικής διαδικασίας). Οἱ ὄροι που κάτω απ' αὐτοὺς ἐπικοινωνοῦν ἀνάμεσά τους τὰ ἄτομα, ὅσο δὲν ὑπάρχει ἡ ἀντίφαση που παραπάνω ἀναφέραμε, εἶναι ὄροι που ἀνήκουν στὴν ἀτομικότητά τους και δὲ βρίσκονται καθόλου ἔξω απ' αὐτά. Πρόκειται γιὰ ὄρους που, κάτω απ' αὐτούς, αὐτὰ τὰ ὀρισμένα ἄτομα, που ζοῦν κάτω ἀπὸ καθορισμένες σχέσεις, μποροῦν μόνον αὐτὰ νὰ παράγουν τὴν υλική τους ζωὴ και ὅ,τι συνδέεται μ' αὐτή, πρόκειται ἐπομένως γιὰ ὄρους τῆς αὐτόνομης δραστηριότητάς τους και παράγονται απ' αὐτὴ τὴν αὐτόνομη δραστηριότητα.*** Οἱ καθορισμένοι ὄροι, που κάτω απ' αὐτοὺς παράγουν, ἀντιστοιχοῦν ἔτσι, ὅσο ἡ ἀντίφαση δὲν ἔχει ἀκόμα ἐμφανιστεῖ, στὴν πραγματικότητα τῆς προσδιορισμένης τους φύσης, τῆς μονόπλευρης ὑπαρξῆς τους, που ἡ μονομέρειά της γίνεται φανερὴ, ὅταν ἡ ἀντίφαση μπαίνει στὴ σκηνὴ και ἔτσι ὑπάρχει γιὰ τὰ κατοπινὰ ἄτομα. Ὑστερα αὐτοὶ οἱ ὄροι ἐμφανίζονται ὡς ἕνα τυχαῖο ἐμπόδιο και ἡ συνείδηση ὅτι εἶναι ἐμπόδιο μεταφέρεται ἐπίσης και στὴν προηγούμενη ἐποχὴ.

Αὐτοὶ οἱ ποικίλοι ὄροι που ἐμφανίζονται πρῶτα ὡς ὄροι τῆς αὐτόνομης δραστηριότητας, και ὕστερα ὡς ἐμπόδιά της, διαμορφώνουν στὴν ὅλη ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας μιὰ συναρτημένη σειρά μορφῶν ἐπικοινωνίας, που ἡ συνοχὴ τους βρίσκεται σὲ τοῦτο: στὴ θέση μιᾶς παλιότερης μορφῆς ἐπικοινωνίας, που ἔχει γίνει ἐμπόδιο, μπαίνει μιὰ καινούργια μορφή, που ἀντιστοιχεῖ στίς πιὸ ἀναπτυγμένες παραγωγικὲς δυνάμεις και

* /Λέξη διαγραμμένη στὸ χειρόγραφο:/ τὴν αὐτόνομη δραστηριότητα.

** /Ἀρχικὰ στὸ χειρόγραφο:/ αὐτόνομη δραστηριότητα.

1. Ἐναντίον τοῦ ἀνθρώπου.

2. Ἀνεξόρτητα ἀπὸ τὴ θέλησή τους.

*** /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:/ Παραγωγή τῆς ἴδιας τῆς μορφῆς ἐπικοινωνίας.

ἄρα, στὸν ἀναπτυγμένο τρόπο αὐτόνομης δραστηριότητας τῶν ατόμων — μιὰ μορφή που μὲ τὴ σειρά της γίνεται ἐμπόδιο και ἀντικατασταίνεται τότε ἀπὸ μιὰν ἄλλη. Μιὰ που αὐτοὶ οἱ ὄροι ἀντιστοιχοῦν, σὲ κάθε στάδιο, στὴν ταυτόχρονη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἡ ἱστορία τους εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἱστορία τῶν ἀναπτυσσόμενων παραγωγικῶν δυνάμεων που κατακτᾷ κάθε καινούργια γενιά, και εἶναι, ἐπομένως, ἡ ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἴδιων τῶν ατόμων.

Μιὰ και αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη γίνεται φυσιολογικά, δηλαδή δὲν ὑποτάσσεται σ' ἕνα γενικὸ σχέδιο ἐλεύθερα συνενωμένων ατόμων, ξεκινᾷ ἀπὸ κάθε εἶδους τόπους, φυλές, ἔθνη, κλάδους ἐργασίας, κλπ., που καθένα τους ἀρχικὰ ἀναπτύσσεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἄλλα και μόνον βαθμιαῖα ἔρχεται σὲ σχέσεις μὲ τὰ ἄλλα. Ἐπιπλέον πραγματοποιεῖται πολὺ ἀργά. Τὰ διάφορα στάδια και συμφέροντα ποτὲ δὲν ξεπερνιοῦνται ὀλοκληρωτικὰ, ἀλλὰ ἀπλῶς ὑποτάσσονται στὸ συμφέρον που ὑπερισχύει και σέρνονται πίσω του γιὰ ἑκατοντάδες χρόνια ὕστερα. Ἀπὸ δῶ προκύπτει ὅτι μέσα σ' ἕνα ἔθνος τὰ ἄτομα, ἀκόμα και ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ χρηματικὴ τους κατάσταση, ἔχουν πολὺ διαφορετικὲς ἐξελίξεις, και ὅτι ἕνα παλιότερο συμφέρον, που ἡ ἰδιαίτερὴ του μορφή ἐπικοινωνίας ἔχει ἤδη ἐκτοπιστεῖ ἀπὸ τὴ μορφή ἐπικοινωνίας που ἀνήκει σ' ἕνα κατοπινὸ συμφέρον, ἐξακολουθεῖ γιὰ πολὺν καιρὸ ἀργότερα νὰ κατέχει μιὰ παραδοσιακὴ δύναμη μέσα στὴν ἀπατηλὴ κοινότητα (κράτος, δίκαιο), που ἔχει ἀποκτήσει μιὰν ὑπαρξὴ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ἄτομα, μιὰ δύναμη που σὲ τελευταία ἀνάλυση μπορεῖ νὰ τσακιστεῖ μονάχα μὲ μιὰν ἐπανάσταση. Αὐτὸ ἐπίσης ἐξηγεῖ γιατί, ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ ἀτομικὰ στοιχεῖα που ἐπιτρέπουν μιὰ γενικότερη συνόψιση, ἡ συνείδηση μπορεῖ πολλὲς φορές νὰ παρουσιάζεται πιὸ προωθημένη ἀπὸ ὅτι οἱ συγκαιρινὲς τῆς ἐμπειρικὲς σχέσεις, ἔτσι που μέσα στοὺς ἀγῶνες μιᾶς κατοπινῆς ἐποχῆς μπορεῖ κανεὶς νὰ στηρίζεται σὲ παλιότερους θεωρητικὸς θεωρώντας τους ὡς αὐθεντιες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, σὲ χώρες ὅπως ἡ Βόρεια Ἀμερικὴ, που μπαίνουν σὲ μιὰν ἤδη προωθημένη ἱστορικὴ ἐποχὴ, ἡ ἐξέλιξη προχωρεῖ πολὺ γοργά. Τέτοιες χώρες δὲν ἔχουν ἄλλες φυσικὲς προϋποθέσεις ἀπὸ τὰ ἄτομα που ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ και που παρακινήθηκαν σ' αὐτὸ, ἐπειδὴ οἱ μορφὲς ἐπικοινωνίας τῶν παλιῶν χωρῶν δὲν ἀντιστοιχοῦσαν στίς ἀνάγκες τους. Οἱ χώρες αὐτὲς ξεκινᾶνε λοιπὸν μὲ τὰ πιὸ προωθημένα ἄτομα τοῦ παλιοῦ κόσμου και, ἐπομένως, μὲ τὴν ἀντίστοιχη πιὸ προωθημένη μορφή ἐπικοινωνίας, προτοῦ αὐτὴ ἡ μορφή ἐπικοινωνίας νὰ ἔχει ἐπιβληθεῖ στίς παλιὲς χώρες. Αὐτὸ συμβαίνει μὲ ὅλες τὲς ἀποικίες, στὸ βαθμὸ που, δὲν

είναι άπλές στρατιωτικές ή έμπορικές θάσεις. Η Καρχηδόνα, οί έλληνικές άποικίες, και ή Ίσλανδία τόν ένδέκατο και τό δωδέκατο αιώνα, άποτελούν τέτοια παραδείγματα. Μιά παρόμοια σχέση προκύπτει από μία κατάκτηση, όταν μία μορφή επικοινωνίας πού αναπτύχτηκε σ' ένα άλλο έδαφος έρχεται ολοκληρωμένη στην κατακτημένη χώρα: ενώ στην πατρίδα της παρεμποδίζονταν ακόμα από συμφέροντα και σχέσεις πού παρέμεναν από παλιότερες περιόδους, εδώ μπορεί και πρέπει να εγκαθιδρυθεί έλοκληρωμένα και χωρίς έμπόδια, έστω και μόνο για να εξασφαλίσει τή διαρκή έξουσία του κατακτητή. (Περίπτωση Άγγλίας και Νεάπολης μετά τή νορμανδική κατάκτηση, πού άπόκτησαν τήν πιό τέλεια μορφή φεουδαρχικής οργάνωσης).

*

Με όλη αυτή τήν έρμηνεία τής ιστορίας φαίνεται να έρχεται σέ αντίφαση τό γεγονός τής κατάκτησης. Μέχρι τώρα ή βία, ό πόλεμος, ή λεηλασία, ή δολοφονία και ή ληστεία, κλπ., έχουν θεωρηθεί σαν ή κινητήρια δύναμη τής ιστορίας. Έδώ μπορούμε να περιοριστούμε μονάχα στά βασικά σημεία και γι' αυτό εξετάζουμε μονάχα τό πιό χτυπητό παράδειγμα — τήν καταστροφή ένός αρχαίου πολιτισμού από έναν βαρβαρικό λαό και σέ συνέχεια τό σχηματισμό απ' τήν αρχή μιās καινούργιας διάρθρωσης τής κοινωνίας. (Ρώμη και θάρβαροι, φεουδαρχισμός και Γαλατία, Βυζαντινή Αύτοκρατορία και Τοϋρκοι). Για τούς κατακτητικούς βαρβαρικούς λαούς ό ίδιος πόλεμος είναι ακόμα, όπως δείξαμε πιό πάνω, μία κανονική μορφή επικοινωνίας, πού χρησιμοποιείται τόσο πιό πρόθυμα, όσο ή αύξηση του πληθυσμού μαζί και ό παραδοσιακός και ό μόνος δυνατός γι' αυτούς πρωτόγονος τρόπος παραγωγής γεννάει τήν ανάγκη για καινούργια μέσα παραγωγής. Στην Ίταλία, από τήν άλλη μεριά, ή συγκέντρωση τής γαιοκτησίας (πού τήν προκάλεσαν όχι μόνο ή αγορά και τά χρέη, αλλά επίσης ή κληρονομιά, γιατί μία και επικρατούσε μεγάλη χαλάρωση των ήθων και ό γάμος ήταν σπάνιος, οί παλιές οικογένειες θαυμαία εξαφανίζονταν και οί ιδιοκτησίες τους έπεφταν στα χέρια λίγων) και ή μετατροπή της σέ θοσκές (πού τήν προκάλεσαν όχι μόνο οί συνηθισμένες οικονομικές αίτιες πού ισχύουν ακόμα και σήμερα, αλλά και ή εισαγωγή σταριού από λεηλασίες και φόρους και συνεπώς ή έλλειψη ζήτησης ιταλικού σταριού), έφεραν τήν ολοκληρωτική σχεδόν εξαφάνιση του έλεύθερου πληθυσμού. Οί ίδιοι οί δούλοι εξαφανίζονταν όλο και περισσότερο και έπρεπε διαρκώς να αντικατασταίνονται από καινούργιους. Η δουλεία παρέ-

μεινε ή βάση τής συνολικής παραγωγής. Οί πληθεϊοί, πού βρίσκονταν άνάμεσα σέ έλεύθερους και δούλους, ποτέ δέν κατάφεραν να γίνουν τίποτε περισσότερο από ένα κουρελοπρολεταριάτο. Η Ρώμη πραγματικά ποτέ δέν ξεπέρασε τό στάδιο τής πόλης. Η σύνδεσή της με τίς επαρχίες ήταν σχεδόν άποκλειστικά πολιτική και εύκολα, έπομένως, μπορούσε και πάλι να σπάσει από πολιτικά γεγονότα.

*

Τίποτε δέν είναι πιό συνηθισμένο από τήν αντίληψη ότι στην ιστορία ως τώρα υπήρχε άπλώς ζήτημα *κατάκτησης*. Οί θάρβαροι *κατακτούν* τή Ρωμαϊκή Αύτοκρατορία, και αυτό τό γεγονός τής κατάκτησης θεωρείται σαν έξήγηση του περάσματος από τόν αρχαίο κόσμο στο φεουδαρχικό σύστημα. Σ' αυτήν τήν κατάκτηση όμως από τούς βαρβάρους, τό ζήτημα είναι αν τό έθνος πού κατακτιέται έχει αναπτυγμένες βιομηχανικές παραγωγικές δυνάμεις, όπως συμβαίνει με τούς σύγχρονους λαούς, ή αν οί παραγωγικές τους δυνάμεις βασίζονται κατά τό μεγαλύτερο μέρος άπλως πάνω στην συνένωσή τους και* πάνω στην κοινότητα. Η κατάκτηση καθορίζεται σέ συνέχεια από τό αντικείμενο πού κατακτιέται. Μία περιουσία ένός τραπεζίτη, πού άποτελείται από χαρτί δέν μπορεί κανείς να τήν πάρει, χωρίς αυτός πού τήν παίρνει να ύποταχτεί στους όρους παραγωγής και επικοινωνίας τής χώρας πού κατέκτησε. Το ίδιο συμβαίνει με τό συνολικό βιομηχανικό κεφάλαιο μιās σύγχρονης βιομηχανικής χώρας. Και τελικά, παντού έρχεται γρήγορα ένα τέλος στην κατάκτηση, και όταν δέν υπάρχει τίποτε άλλο να κατακτήσεις, πρέπει να έάλεις μπροστά τήν παραγωγή. Από αυτήν τήν αναγκαιότητα τής παραγωγής, πού εκδηλώνεται πολύ γρήγορα, έπεται ότι ή μορφή κοινότητας πού υίοθετείται από τούς κατακτητές πού εγκαταστάθηκαν στην χώρα αυτή πρέπει να αντιστοιχεί στο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων πού βρίσκουν εκεί. Η, αν αυτό δε συμβαίνει από τήν αρχή, τότε ή μορφή αυτή πρέπει να αλλάξει σέ συνάρτηση με τίς παραγωγικές δυνάμεις. Έτσι εξηγείται επίσης τό γεγονός πού πιστεύουν ότι τό έχουν παρατηρήσει παντού στην περίοδο πού ακολουθεί τή μετανάστευση των λαών, ότι δηλαδή ό υπηρέτης ήταν ό κύριος, και ότι οί κατακτητές πολύ γρήγορα έπαιρναν τή γλώσσα, τόν πολιτισμό και τά ήθη από τούς κατακτη-

/Διαγραμμένο στο χειρόγραφο:/ τή συνεργασία στο βαθμό πού είναι δυνατόν.

μένους. Τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα μὲ κανένα τρόπο δὲν ἤρθε ὀλοκληρωμένο ἀπὸ τὴ Γερμανία, ἀλλὰ εἶχε τὴν πηγὴ του, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς κατακτητές, στὴν πολεμικὴ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ στὴ διάρκεια ποῦ γίνονταν ἡ κατάκτηση, καὶ αὐτὴ ἡ ὀργάνωση μονάχα μετὰ τὴν κατάκτηση ἐξελίχθηκε στὸ καθ᾽αυτὸ φεουδαρχικὸ σύστημα μέσο τῆς δράσης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ποῦ βρέθηκαν μέσα στίς κατακτημένες χώρες. Σὲ ποῖο βαθμὸ αὐτὴ ἡ μορφή καθορίστηκε ἀπὸ τίς παραγωγικὲς δυνάμεις φαίνεται ἀπὸ τίς ἀποτυχημένες προσπάθειες νὰ ἐπιβληθοῦν ἄλλες μορφές ποῦ πηγάζανε ἀπὸ τίς ἀναμνήσεις τῆς ἀρχαίας Ρώμης (Καρλομάγνος, κτλ.).

Συνεχίζουμε:

*

Στὴ μεγάλη βιομηχανία καὶ τὸ συναγωνισμό τὸ σύνολο τῶν ὄρων ὑπαρξῆς, οἱ προσδιορισμοὶ καὶ οἱ περιορισμοὶ τῶν ἀτόμων συγχωνεύονται σὲ δύο ἀπλουστάτες μορφές: τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ τὴν ἐργασία. Μὲ τὸ χρῆμα, κάθε μορφή ἐπικοινωνίας, καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐπικοινωνία, θεωρεῖται τυχαία γιὰ τὰ ἄτομα. Ἔτσι τὸ χρῆμα προϋποθέτει ὅτι ὅλη ἡ προηγούμενη ἐπικοινωνία ἦταν μονάχα ἐπικοινωνία ἀτόμων κάτω ἀπὸ ιδιαίτερους ὄρους, ὅχι ἀτόμων σὰν ἀτόμων, Αὐτοὶ οἱ ὄροι ἀνάγονται σὲ δύο: συσσωρευμένη ἐργασία ἢ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, καὶ ζώντανή ἐργασία. Ὅταν καὶ οἱ δύο ἢ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς πάψει νὰ ὑπάρχει, τότε ἡ ἐπικοινωνία ἀκίνητοποιεῖται. Οἱ ἴδιοι οἱ σύγχρονοι οἰκονομολογοὶ, λ.χ. Σισμοντί, Σερμπυλιέ κτλ., ἀντιπαράθετον τὴ «συνένωση ἀτόμων» στὴ «συνένωση κεφαλαίων». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ ἴδια τὰ ἄτομα ὑποτάσσονται ὀλοκληρωτικὰ στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ καταλήγουν ἔτσι στὴν πιὸ πλήρη ἐξάρτηση τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, στὸ βαθμὸ ποῦ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἐργασία ἀντιπαράθεται στὴν ἐργασία, ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς συσώρευσης, καὶ ἔχει ἀκόμα, ἀρχικά, μᾶλλον τὴ μορφή τῆς κοινότητας. Ἀλλὰ στὴν πιὸ πέρα ἐξέλιξή τῆς πλησιάζει ὅλο καὶ περισσότερο τὴ σύγχρονη μορφή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας συνεπάγεται, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, τὸν καταμερισμὸ τῶν ὄρων

1. Σισμοντί (1773-1842): Ἑλβετὸς οἰκονομολόγος ποῦ κάνει κριτικὴ στὸν καπιταλισμὸ ἀπὸ μικροαστικὴ ἀποψη.

Σερμπυλιέ (1707-1869): Μαθητὴς, τοῦ προηγούμενου, ποῦ συνένωσε στίς ιδέες του, ιδέες ποῦ πῆρε ἀπὸ τὸν Ρικάρντο.

τῆς ἐργασίας, τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν ὕλικῶν, καὶ ἔτσι τὸ κομμάτιασμα τοῦ συσσωρευμένου κεφαλαίου ἀνάμεσα σὲ διάφορους κατόχους, καὶ ἔτσι, ἐπίσης, τὴ διάσπαση ἀνάμεσα σὲ κεφάλαιο καὶ ἐργασία, καὶ τίς διάφορες μορφές τῆς ἴδιας τῆς διοικησίας. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ αὐξάνει ἡ συσώρευση, τόσο ὀξύτερες εἶναι οἱ μορφές ποῦ παίρνει αὐτὴ ἡ διαδικασία τῆς διαφοροποίησης. Ἡ ἴδια ἡ ἐργασία μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μονάχα μὲ τὴν προϋπόθεση αὐτοῦ τοῦ κομματιάσματος.

*

(Προσωπικὴ ἐνεργητικότητα τῶν ἀτόμων τῶν διαφόρων ἐθνῶν — Γερμανῶν καὶ Ἀμερικανῶν — ἐνεργητικότητά ἀκόμα καὶ ἀπὸ φυλετικὴ διασταύρωση — ἀπὸ δῶ καὶ ὁ κρετινισμὸς τῶν Γερμανῶν. Στὴ Γαλλία καὶ Ἀγγλία, κτλ., ξένοι λαοί, μεταφυτεύθηκαν σ' ἓνα ἤδη ἀναπτυγμένο ἔδαφος, στὴν Ἀμερικὴ σ' ἓνα ἐντελῶς καινούργιο ἔδαφος. Στὴ Γερμανία ὁ ντόπιος πληθυσμὸς ἔμενε ἡσυχος ἐκεῖ ποῦ βρισκόνταν).

*

Ἔτσι ἀνακαλύπτονται ἐδῶ δύο γεγονότα.* Πρῶτον οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἐμφανίζονται σὰν ἓνας ξεχωριστὸς κόσμος, τελείως ἀνεξάρτητος καὶ ἀποχωρισμένος ἀπὸ τὰ ἄτομα, πλὴν στὰ ἄτομα: ἡ αἰτία γι' αὐτὸ εἶναι ὅτι τὰ ἄτομα, ποῦ ἀποτελοῦν δυνάμεις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ὑπάρχουν διασπασμένα καὶ σὲ ἀντιπαράθεση τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὲς οἱ δυνάμεις εἶναι πραγματικὲς δυνάμεις μονάχα κατὰ τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὴ συνένωση αὐτῶν τῶν ἀτόμων. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἔχουμε ἓνα σύνολο παραγωγικῶν δυνάμεων, πού, κατὰ κάποιον τρόπο, ἔχουν πάρει μιὰ ὕλική μορφή καὶ δὲν εἶναι πιὰ γιὰ τὰ ἄτομα δυνάμεις τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, καὶ ἐπομένως εἶναι δυνάμεις τῶν ἀτόμων μονάχα στὸ βαθμὸ ποῦ αὐτὰ τὰ ἴδια εἶναι κάτοχοι ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ποτέ, σὲ ὅποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο, δὲν εἶχαν πάρει οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις μιὰ μορφή τόσο ἀδιάφορη γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν ἀτόμων σὰν ἀτόμων, γιατί ἡ ἴδια ἡ ἐπικοινωνία τους ἦταν παλιότερα περιορισμένη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτὲς τίς παραγωγικὲς δυνάμεις ἔχουμε τὴν πλειοψηφία τῶν ἀτόμων, ποῦ τοὺς ἀ-

* /Σημείωση τοῦ Ἐγκελς στὸ περιθώριο:/ Σισμοντί.

πόσπασαν αυτές τις δυνάμεις, και απογυμνωμένα έτσι από κάθε πραγματικό περιεχόμενο ζωής, έγιναν άφρημένα άτομα, αλλά πού όμως μονάχα χάρη σ' αυτό το γεγονός βρίσκονται σε θέση να έρθουν σε σχέσεις ανάμεσα τους σ α ν ά τ ο μ α.

Ἡ μόνη σχέση πού ακόμα τὰ συνδέει μὲ τις παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή τους — ἡ ἐργασία — ἔχει χάσει κάθε ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση αὐτόνομης δραστηριότητος καὶ ἀπλῶς διατηρεῖ τὴ ζωὴ τους μαραινώντας τὴν. Ἐνῶ στὶς προηγούμενες περιόδους αὐτόνομη δραστηριότητα καὶ παραγωγή τῆς ὑλικῆς ζωῆς ἦταν χωρισμένες, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀναθέτονταν σὲ διαφορετικὰ πρόσωπα, καὶ ἐνῶ, ἐξαιτίας τῆς στενομυαλιᾶς τῶν ἰδίων τῶν ἀτόμων, ἡ παραγωγή τῆς ὑλικῆς ζωῆς θεωροῦνταν σὰ δευτέρας τάξης αὐτόνομη δραστηριότητα, τώρα χωρίζονται σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ, ὥστε ἡ ὑλικὴ ζωὴ νὰ ἐμφανίζεται ἀποκλειστικὰ σὰ σκοπός, καὶ αὐτὸ πού παράγει αὐτὴ τὴν ὑλικὴ ζωὴ, ἡ ἐργασία (πού εἶναι τώρα ἡ μόνη δυνατὴ ἀλλά, ὅπως βλέπουμε, ἀρνητικὴ μορφή αὐτόνομης δραστηριότητος), σὰν τὸ μέσο.

Ἔτσι τὰ πράγματα ἔχουν φτάσει τώρα σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε τὰ ἄτομα πρέπει νὰ ἰδιοποιηθοῦν τὴν ὑπάρχουσα δόλτητα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ὄχι μόνο γιὰ νὰ πετύχουν τὴν αὐτόνομη δραστηριότητα, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ἀπλῶς τὴν ἴδια τους τὴν ὑπαρξή. Αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση καθορίζεται κατὰ πρῶτο λόγο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἰδιοποίησης, τίς παραγωγικὲς δυνάμεις, πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ σὲ μίαν δόλτητα καὶ ὑπάρχουν μονάχα μέσα σὲ μιὰ παγκόσμια ἐπικοινωνία. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, λοιπόν, αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση πρέπει πιά νὰ ἔχει ἕναν παγκόσμιο χαρακτήρα πού νὰ ἀντιστοιχεῖ στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ στὴν ἐπικοινωνία. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση αὐτῶν τῶν δυνάμεων δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀτομικῶν ἱκανοτήτων πού ἀντιστοιχοῦν στὰ ὑλικά μέσα παραγωγῆς. Ἡ ἰδιοποίηση μιᾶς δόλτητας μέσων παραγωγῆς εἶναι, πιά, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς συνόλου ἱκανοτήτων στὰ ἴδια τὰ ἄτομα. Αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση καθορίζεται ἐπίσης ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού ἰδιοποιοῦνται. Μονάχα οἱ προλετάριοι τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, πού εἶναι τελείως ἀποκλεισμένοι ἀπὸ κάθε αὐτόνομη δραστηριότητα, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποκτήσουν μιὰ πλήρη καὶ ὄχι πιά περιορισμένη αὐτόνομη δραστηριότητα, πού συνίσταται στὴν ἰδιοποίηση ἐνὸς συνόλου παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ στὴν ἀπαιτούμενη ἀνάπτυξη ἐνὸς συνόλου ἱκανοτήτων. Ὅλες οἱ παλιότερες ἐπαναστατικὲς ἰδιοποιήσεις ἦταν περιορισμένες. Ἄτομα, πού ἡ αὐτόνομη δραστηριότητά τους

περιοριζόταν ἀπὸ περιορισμένα ἐργαλεῖα παραγωγῆς καὶ ἀπὸ περιορισμένη ἐπικοινωνία, ἰδιοποιοῦνταν αὐτὰ τὰ περιορισμένα ἐργαλεῖα παραγωγῆς, καὶ ἔτσι ἀπλῶς πετύχαιναν μιὰ κατάσταση περιορισμοῦ. Τὸ ἐργαλεῖο παραγωγῆς γινότανε ἰδιοκτησία τους, ἀλλὰ αὐτὰ τὰ ἴδια παρέμεναν ὑποταγμένα στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ στὸ ἴδιο τους τὸ ἐργαλεῖο παραγωγῆς. Σὲ ὅλες τίς ἰδιοποιήσεις μέχρι τώρα, μιὰ μάζα ἀτόμων παρέμεναν ὑποταγμένα σ' ἕνα μοναδικὸ ἐργαλεῖο παραγωγῆς. Στὴν ἰδιοποίηση ἀπὸ μέρους τῶν προλεταρίων μιὰ μάζα μέσων παραγωγῆς πρέπει νὰ ὑποταχθεῖ σὲ κάθε ἄτομο, καὶ ἡ ἰδιοκτησία σὲ ὅλα. Ἡ σύγχρονη παγκόσμια ἐπικοινωνία μπορεῖ λοιπὸν νὰ ὑποταχθεῖ στὰ ἄτομα, μόνον ἂν ὑποταχθεῖ σὲ ὅλα τὰ ἄτομα.

Αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση καθορίζεται, ὕστερα, ἀπὸ τὸν τρόπο πού πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ. Μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μονάχα μὲ μιὰ ἔνωση, πού ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ χαρακτήρα τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ πάλι νὰ εἶναι μονάχα παγκόσμια, καὶ μέσο μιᾶς ἐπανάστασης ὅπου ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, ἀνατρέπεται ἡ ἐξουσία τοῦ προηγούμενου τρόπου παραγωγῆς καὶ ἐπικοινωνίας καὶ ἡ κοινωνικὴ διάρθρωση καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀναπτύσσεται ὁ παγκόσμιος χαρακτήρας καὶ ἡ ἐνεργητικότητα τοῦ προλεταριάτου, πού δίχως αὐτὴν ἡ ἰδιοποίηση δὲ μπορεῖ νὰ πετύχει, καὶ ὅπου σὲ συνέχεια, τὸ προλεταριάτο ἀπαλλάσσεται ἀπὸ κάθε τι πού ἐξακολουθεῖ νὰ τοῦ εἶναι προσκολλημένο ἀπὸ τὴν προηγούμενη θέση του στὴν κοινωνία.

Μονάχα σ' αὐτὸ τὸ στάδιο συμπέφτει πραγματικὰ ἡ αὐτόνομη δραστηριότητα μὲ τὴν ὑλικὴ ζωὴ, πράγμα πού ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων σὲ ολοκληρωμένα ἄτομα καὶ στὴν ἀπόρριψη ὅλων τῶν φυσικῶν περιορισμῶν. Ἡ μετατροπὴ τῆς ἐργασίας σὲ αὐτόνομη δραστηριότητα ἀντιστοιχεῖ στὴ μετατροπὴ τῆς προηγούμενης προσημορισμένης ἐπικοινωνίας σὲ ἐπικοινωνία τῶν ἀτόμων σὰν ἀτόμων. Μὲ τὴν ἰδιοποίηση τῆς δόλτητας τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀπὸ μέρους τῶν ἐνωμένων ἀτόμων, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τερματίζεται. Ἐνῶ προηγούμενα στὴν ἱστορία ἕνας ἰδιαιτέρως ὄρος ἐμφανίζονταν σὰν τυχαῖος, τώρα ἡ ἀπομόνωση καὶ τὸ ἰδιαιτέρω ἰδιωτικὸ κέρδος κάθε ἀνθρώπου εἶναι αὐτὰ πού ἔχουν γίνεи τυχαῖα.

Τὰ ἄτομα, πού δὲν ὑποτάσσονται πιά στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, τὰ ἔχουν φανταστεῖ οἱ φιλόσοφοι σὰν ἕνα ἰδεῶδες, κάτω ἀπὸ τὴν ὀνομασία «Ἀνθρώπος». Ἐχουν συλλάβει τὴν ὅλη διαδικασία πού διαγράψαμε, σὰν τὴν ἐξελικτικὴν διαδικασία τοῦ «Ἀνθρώπου», ἔτσι πού σὲ κάθε ἱστορικὸ στάδιο ὁ «Ἀνθρώπος» ἐπαιρνε τὴν θέση τῶν ὑπαρκτῶν ἀτόμων

* /Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο: / Αὐτο-ἀλλοτρίωση.

και παρουσιάζονταν σαν ή κινητήρια δύναμη τής ιστορίας. Η όλη διαδικασία κατανοούνταν έτσι σε μια διαδικασία αυτο-άλλοτρίωσης του «Ανθρώπου», κι αυτό οφείλονταν βασικά στο γεγονός ότι το μέσο άτομο του κατοπινοῦ σταδίου εισάγονταν λαθραία μέσα στο προηγούμενο στάδιο, και ή συνείδηση μιας κατοπινης εποχής μέσα στα άτομα μιας προηγούμενης. Με αυτήν την αντιστροφή που είναι έξ αρχής μια αφηρημένη εικόνα των πραγματικών όρων, έγινε δυνατό να μετατραπεί ολόκληρη ή ιστορία σε μια διαδικασία εξέλιξης τής συνείδησης.

*

Η ιδιωτική κοινωνία αγκαλιάζει όλη την υλική επικοινωνία των ατόμων σ' ένα καθορισμένο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αγκαλιάζει τή συνολική έμπορική και βιομηχανική ζωή ενός δεδομένου σταδίου, και, έτσι, ξεπερνάει το κράτος και το έθνος, αν και, από τήν άλλη μεριά, πάλι πρέπει να επιθεβαιώνεται στο έξωτερικό σαν έθνοτητα, και έσωτερικά πρέπει να οργανώνεται σαν κράτος. Ο όρος «ιδιωτική κοινωνία» παρουσιάστηκε το 18ο αιώνα, όταν οι σχέσεις ιδιοκτησίας είχαν πια ξεμπλεχτεί από τήν αρχαία και μεσαιωνική κοινότητα. Η ιδιωτική κοινωνία αναπτύσσεται σαν τέτοια μονάχα με τήν αστική τάξη. Η κοινωνική οργάνωση που γεννιέται άμεσα από τήν παραγωγή και το έμπόριο, που σε όλες τις εποχές αποτελεί τή βάση του κράτους και του ύπολοιπου ιδεαλιστικού εποικοδομήματος πάντοτε δηλώνονταν με το ίδιο όνομα.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

Η πρώτη μορφή ιδιοκτησίας, στον αρχαίο κόσμο καθώς και στο Μεσαίωνα, είναι ή φυλετική ιδιοκτησία, που καθορίζεται στους Ρωμαίους κυρίως από τον πόλεμο, και στους Γερμανούς από τήν κτηνοτροφία. Στην περίπτωση των αρχαίων λαών,* όπου πολλές φυλές ζούν μαζί σε μια πόλη, ή φυλετική ιδιοκτησία εμφανίζεται σαν κρατική ιδιοκτησία, και το δικαίωμα του ατόμου σ' αυτή σαν άπλη «κατοχή», που ωστόσο, όπως

* /Διαγραμμαμένο στο χειρόγραφο:/ ιδιαίτερα στή Ρώμη και στή Σπάρτη.

και ή φυλετική ιδιοκτησία γενικά, περιορίζεται μονάχα στή γαιοκτησία. Η κυρίως άτομική ιδιοκτησία άρχισε στους αρχαίους, όπως και στους σύγχρονους λαούς, με τήν κινητή ιδιοκτησία. (Δουλεία και κοινότητα) (Dominium ex jure quiritum).¹ Στην περίπτωση των έθνων που βγαίνουν από το Μεσαίωνα, ή φυλετική ιδιοκτησία εξελίχτηκε μέσα από διάφορα στάδια — φεουδαρχική ιδιοκτησία τής γής, κινητή ιδιοκτησία τής συντεχνίας, κεφάλαιο στή μανιφακτούρα — ώσπου να φτάσει στο σύγχρονο κεφάλαιο, που καθορίζεται από τή μεγάλη βιομηχανία και τον παγκόσμιο συναγωνισμό, δηλαδή στήν καθαρή άτομική ιδιοκτησία, που έχει απορρίψει κάθε έξωτερική εμφάνιση κοινοτικού θεσμού και έχει αποκλείσει το κράτος από κάθε έπιρροή πάνω στήν ανάπτυξη τής ιδιοκτησίας. Σ' αυτή τή σύγχρονη άτομική ιδιοκτησία αντιστοιχεί το σύγχρονο κράτος, που με το να αγοράζεται βαθμιαία από τουδ κατόχους ιδιοκτησίας μέσω τής φορολογίας, έχει πέσει ολοκληρωτικά στα χέρια τους μέσω του συστήματος του δημοσίου χρέους, και ή ύπαρξή του έχει γίνει τελείως έξαρτημένη από τήν έμπορική πίστη, που οι κάτοχοι ιδιοκτησίας, οι άστοί, τήν επεκτείνουν σ' αυτό, όπως αντικαθρεφτίζεται στήν άνοδο και πτώση των κρατικών όμολογιών στο χρηματιστήριο. Από το γεγονός και μόνο ότι είναι τ ά ξ η και όχι πια μια κ λ ε ι σ τ ή φ ε ο υ δ α ρ χ ι κ ή τ ά ξ η, ή αστική τάξη αναγκάζεται να οργανωθεί όχι πια τοπικά αλλά έθνικά, και να δώσει μια γενική μορφή στο κοινό μέσο σύμφερον τής. Με τή χειραφέτηση τής άτομικής ιδιοκτησίας από τήν κοινότητα, το κράτος έγινε μια ξεχωριστή οντότητα πλάι και έξω από τήν ιδιωτική κοινωνία, αλλά δεν είναι τίποτε περισσότερο από τή μορφή οργάνωσης που οι άστοι υίοθετοῦν αναγκαστικά για τήν άμοιβαία έξασφάλιση τής ιδιοκτησίας τους και των συμφερόντων τους, τόσο έξωτερικά όσο και έσωτερικά. Η ανεξαρτησία του κράτους υπάρχει σήμερα μονάχα σε κείνες τις χώρες όπου οι κλειστές φεουδαρχικές τάξεις δεν έχουν άκόμη ολοκληρωτικά έξελιχτεί σε τάξεις τής αστικής κοινωνίας, όπου οι κλειστές τάξεις που έχουν καταργηθεί στις πιο αναπτυγμένες χώρες, έχουν άκόμα να παίξουν ένα ρόλο, και όπου υπάρχει μια νόθα κατάσταση, δηλαδή στις χώρες όπου κανένα τμήμα του πληθυσμού δε μπορεί να κυριαρχήσει πάνω στα άλλα. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα στή Γερμανία. Το πιο τέλειο παράδειγμα του σύγχρονου κράτους είναι ή Βόρεια Αμερική. Οι σύγχρονοι, γάλλοι, άγγλοι και άμερικανοί συγγραφείς έκφράζουν όλοι τή γνώμη ότι το

1. 'Ιδιοκτησία σύμφωνα με το νόμο που ισχύει για τους Ρωμαίους πολίτες με πλήρη δικαιώματα.

κράτος υπάρχει μονάχα εξαιτίας της ατομικής ιδιοκτησίας, σέ σημείο που τὸ πράγμα αὐτὸ ἔχει εἰσχωρήσει στὴν κοινὴ συνείδηση.

Μιὰ καὶ τὸ κράτος εἶναι λοιπὸν ἡ μορφή που μ' αὐτὴ τὰ άτομα μιᾶς κυρίαρχης τάξης εξασφαλίζουν τὰ κοινὰ τους συμφέροντα, καὶ ὅπου σ' αὐτὴ συνοψίζεται ὁλόκληρη ἡ ιδιωτικὴ κοινωνία μιᾶς ἐποχῆς, ἔπεται ὅτι ὅλοι οἱ κοινοὶ θεῶσι περνοῦν μέσα ἀπὸ τὸ κράτος καὶ ἀποκτοῦν μιὰ πολιτικὴ μορφή. Ἀπὸ δὴ προέρχεται ἡ ψευδαίσθηση ὅτι ὁ νόμος βασίζεται πάνω στὴ θέληση, καὶ μάλιστα πάνω στὴ θέληση τὴν ἀσπασμένη ἀπὸ τὴν πραγματικὴ της βάση — πάνω στὴν ἐ λ ε ὕ θ ε ρ η θέληση. Παρόμοια, τὸ Δίκαιο περιορίζεται μὲ τὴ σειρά του στοὺς νόμους.

Τὸ Ἰδιωτικὸ Δίκαιο ἀναπτύσσεται ταυτόχρονα μὲ τὴν ατομικὴ ιδιοκτησία μέσα ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῆς φυσικῆς κοινότητας. Στους Ρωμαίους ἡ ἀνάπτυξη τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου δὲν εἶχε βιομηχανικὲς καὶ ἐμπορικὲς συνέπειες, διότι ὁ ὅλος τρόπος παραγωγῆς τους δὲν ἄλλαξε.* Στους σύγχρονους λαοὺς ὅπου ἡ φεουδαρχικὴ κοινότητα ἔχει ἀποσυντεθεῖ ἀπὸ τὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἡ ἐμφάνιση τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου σημεῖωσε μιὰ καινούργια φάση, που ἦταν ἱκανὴ γιὰ παραπέρα ἐξέλιξη. Ἡ πρώτη-πρῶτη πόλη που ἔκανε ἐκτεταμένο ναυτιλιακὸ ἐμπόριο τὸ Μεσαίωνα, τὸ Ἀμάφι, ἀνάπτυξε ἐπίσης τὸ ναυτικὸ δίκαιο. Ἀπὸ τὴ στιγμή που ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο ἀναπτύξανε παραπέρα τὴν ατομικὴ ιδιοκτησία, πρῶτα στὴν Ἰταλία καὶ ἀργότερα στὶς ἄλλες χῶρες, τὸ ἤδη ἐπεξεργασμένο ρωμαϊκὸ ἀστικὸ δίκαιο υἱοθετήθηκε ἀμέσως καὶ πάλι, καὶ τὸ ἀναγόρευσαν σὲ αὐθεντικὴ ἀρχή. Ὅταν ἀργότερα ἡ ἀστικὴ τάξη ἀπόκτησε τόση δύναμη, ὥστε οἱ πρίγκιπες νὰ ἐπιφορτιστοῦν μὲ τὰ συμφέροντά της, γιὰ νὰ ἀνατρέψουν τοὺς φεουδάρχες εὐγενεῖς μέσο τῆς ἀστικῆς τάξης, ἄρχισε σ' ὅλες τίς χῶρες — στὴ Γαλλία τὸ δέκατο ἕκτο αἰῶνα — ἡ κυρίως ἀνάπτυξη τοῦ δικαίου, που σὲ ὅλες τίς χῶρες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ἔγινε πάνω στὴ βάση τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κώδικα. Στὴν Ἀγγλία ἐπίσης, οἱ ρωμαϊκὲς νομικὲς ἀρχὲς ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ ἀναπτυχτεῖ παραπέρα τὸ ἀστικὸ δίκαιο (εἰδικὰ στὴν περίπτωση τῆς κινητῆς ιδιοκτησίας). (Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι τὸ δίκαιο δὲν ἔχει περισσότερο δική του ἱστορία ἀπὸ ὅ,τι ἡ θρησκεία).

Στὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο οἱ ὑπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας θεωροῦνται ὡς ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς θέλησης. Τὸ Jus utendi et abutendi

ἐκφράζει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ατομικὴ ιδιοκτησία ἔχει γίνε τελείως ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κοινότητα, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ψευδαίσθηση ὅτι ἡ ἴδια ἡ ατομικὴ δικαιοκρατία βασίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἰδιωτικὴ θέληση, στὴν κατὰ βούληση διάθεση τοῦ πράγματος. Στὴν πράξη, τὸ abuti² ἔχει ἐντελῶς προσδιορισμένους οικονομικοὺς περιορισμοὺς γιὰ τὸν κάτοχο τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας, ἀν δὲ θέλει νὰ δεῖ τὴν ιδιοκτησία του καὶ ἄρα τὸ Jus abutendi του περνᾶει σὲ ἄλλα χέρια. Γιατὶ γενικὰ τὸ πράγμα, ἐξεταζόμενο ἀποκλειστικὰ στὶς σχέσεις του πρὸς τὴν θέληση τοῦ κατόχου, δὲν εἶναι καθόλου πράγμα, ἀλλὰ μονάχα μέσα στὴν ἐπικοινωνία, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ νόμο, γίνεται πράγμα, πραγματικὴ ιδιοκτησία, (μὴ σ χ έ σ η, που οἱ φιλόσοφοι τὴν ἀποκαλοῦν ἰδέα*). Αὐτὴ ἡ νομικὴ ψευδαίσθηση, που ἀνάγει τὸ νόμο στὴν ἀπλή θέληση, ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά, κατὰ τὴν παραπέρα ἐξέλιξη τῶν σχέσεων ιδιοκτησίας, στὴν κατάσταση ὅπου ἕνας ἄνθρωπος νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ νομικὴ δικαιοδοσία πάνω σὲ ἕνα πράγμα χωρὶς στὴν πραγματικότητα νὰ ἔχει αὐτὸ τὸ πράγμα. Ἄν λόγου χάρη, τὸ εἰσόδημα ἀπὸ ἕνα κομμάτι γῆς χάνεται χάρη στὸ συναγωνισμό, τότε ὁ ιδιοκτήτης διατηρεῖ ἀσφαλῶς τὴ νομικὴ δικαιοδοσία του πάνω σ' αὐτὸ καθὼς καὶ στὸ Jus utendi et abutendi. Ἀλλὰ δὲ μπορεῖ νὰ κάνει τίποτε μ' αὐτό: δὲν κατέχει τίποτα σὰ γαιοκτήμονας, ἀν ἐπιπρόσθετα δὲν ἔχει ἀρκετὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ καλλιεργήσει τὴ γῆ του. Αὐτὴ ἡ ψευδαίσθηση τῶν νομικῶν ἐξηγεῖ ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι γι' αὐτοὺς, ὅπως καὶ γιὰ κάθε νομικὸ κώδικα, εἶναι ἐντελῶς τυχαῖο τὸ ὅτι ἔρχονται τὰ άτομα σὲ σχέσεις ἀνάμεσά τους (λ.χ. μὲ συμβάσεις). Ἐξηγεῖ ἀκόμα, γιατί θεωροῦν πῶς αὐτὲς οἱ σχέσεις μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν ἢ ὄχι κατὰ βούληση, καὶ ὅτι τὸ περιεχόμενό τους βασίζεται καθαρὰ πάνω στὴν (ἐλεύθερη) ατομικὴ θέληση τῶν συμβαλλομένων μερῶν.

Κάθε φορὰ πού, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἀναπτύχτηκαν καινούργιες μορφὲς ἐπικοινωνίας (λ.χ. ασφαλιστικὲς ἐταιρίαι, κτλ.), ὁ νόμος πάντοτε ἀναγκάστηκε νὰ τίς δεχτεῖ ὡς τρόπους ἀπόκτησης ιδιοκτησίας.

τῆς διάθεσης ἑνὸς πράγματος κατὰ βούληση.

2. Κατανάλωση ἢ κατάχρηση.

* (Σημείωση τοῦ Μάρξ στὸ περιθώριο:) Γ ι ἄ τ ο ὕ ς φ ι λ ὄ σ ο φ ο υ ς σ χ έ σ η = ἰ δ έ α. Γνωρίζουν μονάχα τὴ σχέση τοῦ «Ἀνθρώπου» πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ ἄρα γι' αὐτοὺς ὅλες οἱ πραγματικὲς σχέσεις γίνονται ἰδέες.

* /Σημείωση τοῦ Ἐγκελς στὸ περιθώριο: / (Τοκογλυφία!)

1. Τὸ δικαίωμα τῆς χρήσης καὶ κατανάλωσης (ἐπίσης: κατάχρησης), δηλ.

*

Ἐπίδραση¹ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας πάνω στήν ἐπιστήμη.
Ρόλος τῆς *καταπίεσης* στό Κράτος, τὸ Δίκαιο, τὴν ἠθική.
κ.τ.λ.

/Μέσα στό/ νόμο, πρέπει οἱ ἄστοι νὰ ἀποκτήσουν μιὰ γενική ἔκφραση, ἀκριβῶς ἐπειδὴ κυριαρχοῦν σάν τάξη.

Ἐπιστήμη τῆς φύσης καὶ ἱστορία.

Δὲν ὑπάρχει ἱστορία τῆς πολιτικῆς, τοῦ δικαίου, τῆς ἐπιστήμης, κτλ., τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, κλπ.*

*

Γιὰ τὶ οἱ ἰδεολόγοι στήνουν τὰ πάντα μὲ τὸ κεφάλι κάτω.

Ἰερωμένοι, νομικοί, πολιτικοί.

Νομικοί, πολιτικοί (κρατικοὶ παράγοντες γενικά), ἠθολόγοι, ἱερωμένοι.

Σὲ σχέση μ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογικὴ ὑποδιαίρεση στό ἐσωτερικὸ μιᾶς τάξης: 1. Ἄνεξα ρτοποίηση τοῦ ἐπαγγέλματος μέσο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Καθένας θεωρεῖ τὴ δικιά του τέχνη ἀληθινή. Στὸ θέμα τοῦ δεσμοῦ τοῦ ἐπαγγελλομένου τοῦ μὲ τὴν πραγματικότητα, δημιουργεῖ ψευδαισθήσεις τόσο πρὸς ἀναγκαστικά, ὅσο αὐτὸ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς τέχνης του. Στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, στὴν πολιτικὴ, κλπ., αὐτὲς οἱ σχέσεις γίνονται — μέσα στὴ συνείδηση — ἔννοιες. Ἐπειδὴ δὲν ὑψώνονται /πάνω/** ἀπὸ αὐτὲς τίς σχέσεις, οἱ ἔννοιες, πού ἔχουν γι' αὐτὲς τίς σχέσεις μέσα στό κεφάλι τους, εἶναι ἔννοιες ἀμετακίνητες: ὁ δικαστής, λόγου χάρι, ἐφαρμόζει τὸν κώδικα, καὶ γι' αὐτὸ θεωρεῖ τὴ νομοθεσία σάν τὴν πραγματικὴ ἐνεργητικὴ κινητήρια δύναμη. Σεβασμὸς τοῦ καθενὸς γιὰ τὸ

1. Ἐδῶ εἶναι συγκεντρωμένες πολὺ σύντομες σημειώσεις, πού βρίσκονται στὶς δυὸ πρῶτες σελίδες τοῦ χειρόγραφου.

* /Σημείωση τοῦ Μάρξ στό περιθώριο:/ Στὴν «κοινότητα», ἔτσι ὅπως παρουσιάζεται στό ἀρχαῖο κράτος, στὴ φεουδαρχία, στὴν ἀπόλυτη μοναρχία, στό δεσμὸ αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν κυρίως οἱ θρησκευτικὲς παραστάσεις.

** Καταστραμμένο στό χειρόγραφο.

ἐμπόρευμά του, γιὰ τὴν ἀπασχόλησή του βρίσκεται σὲ σχέσεις μὲ τὸ γενικό.

Ἰδέα τοῦ Δικαίου. Ἰδέα τοῦ κράτους. Μέσα στὴ *συνηθισμένη* συνείδηση τὸ πρᾶγμα τοποθετεῖται μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω.

*

Ἡ θρησκεία εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα συνείδηση τῆς *ὑπερβατικῆς* *τητας*, /συνείδηση πού/* κροῖται ἀπὸ τὴν *πραγματικὴ* ὑποχρέωση.

Νὰ ἐκφραστεῖ αὐτὸ μὲ πρὸ λαϊκὸ τρόπο.

*

Ἡ παράδοση γιὰ τὸ Δίκαιο, τὴ θρησκεία, κτλ.

*

Τὰ ἄτομα πάντοτε ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, πάντοτε ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους. Οἱ σχέσεις τους εἶναι σχέσεις τῆς πραγματικῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς τους. Πῶς γίνεται καὶ οἱ σχέσεις τους ἀποκοῦν μιὰν αὐτονομία ἀπέναντί τους; Πῶς γίνεται καὶ οἱ δυνάμεις τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς τους γίνονται παντοδύναμες ἐναντίον τους;

Μὲ μιὰ λέξη: ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, πού ὁ βαθμὸς ἀνάπτυξής του ἐξαρτεῖται κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης.

*

Γαιοκτησία. Κοινοτικὴ ἰδιοκτησία. Φεουδαρχικὴ. Σύγχρονη.

Ἰδιοκτησία τῶν κλειστῶν φεουδαρχικῶν τάξεων. Μανιφакτουρικὴ ἰδιοκτησία. Βιομηχανικὸ κεφάλαιο.

* Λέξεις καταστραμμένες στό χειρόγραφο.